

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1009618665

Дата перевірки:
09.12.2021 14:47:56 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
09.12.2021 14:48:53 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: МАГІСТЕРСЬКА Моргун

Кількість сторінок: 94 Кількість слів: 25964 Кількість символів: 182344 Розмір файлу: 520.00 KB ID файлу: 1009621122

0% Схожість

Збіги відсутні

0.56% Цитат

Цитати

11

Сторінка 97

Не знайдено жодних посилань

0.74% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 10 слів та 2%)

0.27% Вилучення з Інтернету

101

Сторінка 98

0.63% Вилученого тексту з Бібліотеки

496

Сторінка 98

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи

20

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії

АРХІТЕКТУРА АНТИЧНИХ ПОЛІСІВ
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Дипломна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала: студентка VI курсу, групи 601
спеціальності 032 Історія та археологія
денної форми навчання
Моргун Ольга Вікторівна
Керівник: к.і.н. асист. Ільків М. В.
Рецензент _____
(кафедра _____
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича)

До захисту допущено:
протокол засідання кафедри № ____
від « » _____ 2021 р.
зав. кафедри _____ професор Сич О.І.

ВСТУП

Кожна історична епоха має свої, тільки їй властиві особливості, що визначаються як розвитком суспільства, і культурним впливом ззовні, зокрема у сфері будівництва та архітектури. Прагнучи захистити життя від несприятливих умов, людина у всі періоди свого існування прагнула удосконалити та облаштувати матеріальне середовище свого проживання, в якому згодом химерно переплелися в архітектурній формі пласти різних епох – своєрідний літопис буття, де кожна мить історії вписує у вічність власну сторінку.

Існує безліч визначень архітектури: від найсухіших, строгих до емоційно-поетичних (як вище зазначений «кам'яний літопис історії», «музика в камені» тощо). Леон Батіста Альберті, італійський учений, архітектор, теоретик мистецтв епохи Раннього Відродження у своєму трактаті «Десять книг про архітектуру» визначив архітектуру як «мистецтво, без якого ніяк не можна обійтися і яке приносить користь, поєднану з насолодою та гідністю» [10, с. 7].

Матеріальні структури споруд та простору, які вони організують, несуть інформацію, що пов'язує різні покоління, різні епохи, різні культури, формуючи колективну пам'ять людства. Таким чином, архітектура – це найвищий щабель будівельного мистецтва, що відповідає не лише утилітарним запитам суспільства. Вона втілює такі форми соціокультурної дійсності, як економіка, техніка, наука, мистецтво, релігія, народні традиції, відшліфовані століттями [62, с. 140].

З другої половини VII ст. до н. е. у Північне Причорномор'я починають проникати грецькі переселенці переважно з району Мілету (Мала Азія). Заснувавши тут ряд міст і сільських поселень, греки вступали в тісні контакти з місцевими (кочовими і осілими) племенами скіфів, синдів, меготів, пізніше – фракійців, сарматів та ін., несли традиції своєї високорозвиненої культури. Географічна відірваність від метрополії, природні умови, тісні культурні та політичні зв'язки з навколишнім варварським (в розумінні

греків) світом наклали відбиток на всі боки життя, на матеріальну та духовну культуру грецьких переселенців. Все це знайшло певне відображення і у розвитку архітектури житлових будинків.

Основною у вивченні грецьких міст Північного Причорномор'я є проблема адаптації, тобто проблема пристосування грецької міської цивілізації до складних кліматичних, екологічних, демографічних, військово-політичних та інших умов Північного Причорномор'я, тим більше, що самі елліни не могли уявити свого існування, з одного боку, поза межами міської цивілізації, а з іншого – поза межами полісу, що традиційно розумівся як саме місто-держава [17, с. 101].

Житлові будинки античних міст і поселень Північного Причорномор'я є однією з наймасовіших і водночас найменш розроблених категорій археологічного матеріалу. Основні проблеми при їх аналізі полягають у фрагментарності переважної більшості пам'яток, нерівномірності дослідження різних періодів житлового та географічних районів, недостатній розробленості низки проблем історії архітектури античних житлових будинків. Так, наприклад, досі не виявлено основ типології об'ємно-планувальних рішень північнопричорноморських безордерних будинків, їх еволюційні лінії, місцеві північнопричорноморські особливості, а також риси змішаного греко-варварського напрямку, конкретний характер генези будинків, історії житлового будівництва в цілому. Це багато в чому пояснюється тим, що реальні можливості вивчення масового будівництва з'явилися порівняно недавно. Повномасштабні розкопки житлових кварталів в античних містах та поселеннях Північного Причорномор'я розгорнулися тільки у другій половині ХХ ст.

Вивчення північнопричорноморського житла античної епохи не можна проводити без урахування даних з будівництва материкової Греції та Іонії, оскільки саме там сформувалися основні типи античних житлових будинків. Звідти вони були принесені і до Північного Причорномор'я і

реалізовані в будівельній практиці з урахуванням специфіки місцевих природно-географічних умов. Тож, **актуальність** дослідження міської архітектури Північного Причорномор'я полягає у з'ясуванні специфіки місцевих конструктивних особливостей та спільних рис у будівельній практиці, характерних для античної цивілізації в цілому.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період VI до н.е. – середина III ст. н.е., тобто з часу заснування колоній вихідцями з Мілету (до першої половини I ст. до н.е. вони зберігають назалежний політичний статус, досягають максимального розквіту і загалом розвиваються на основі загальноеллінських культурних традицій). Починаючи з середини III ст. н.е. під тиском варварських племен відбувається поступовий занепад грецьких полісів у Північному Причорномор'ї. В даному регіоні розкопані і найбільш детально проаналізовані архітектурні особливості Березані, Ольвії та Ніконія.

Об'єктом дослідження виступають урбанізаційні процеси в північному причорномор'ї у досліджуваній період.

Предметом дослідження є особливості планувальної структури та будівельна практика при спорудженні оборонних, житлових, господарських і культових споруд Ольвії, Березані та Ніконія.

Історіографія проблеми. Планомірні охоронні розкопки південно-східної частини Верхнього міста Ольвії, що руйнується зсувними процесами (ділянка Р-25), проводяться безперервно з 1982 р. Наразі площа ділянки становить понад 3500 кв. м. Підсумком проведених досліджень стало не тільки значне уточнення археологічної топографії, але й окремих етапів історії Ольвії, особливо раннього і пізнього. Основні завдання робіт останніх на ділянці Р-25 полягали у повному розкритті раніше виявлених будівельних залишків VI ст. до н.е. – IV ст. н.е. з метою їх консервації та впорядкування ділянки після грабіжницьких розкопок, для чого були зроблені прирізки до західного, північного та південного бортів розкопу.

Археологами було розкрито кілька землянок, напівземлянок та ям VI – V ст. до н.е. Серед них особливий інтерес представляють три комплекси

VI ст. до н.е., пов'язані з металургійним виробництвом. Вони значно доповнюють нашу інформацію про металообробку в Ольвії на початковому етапі її існування. Перша металообробна майстерня другої – третьої чверті VI ст. до н.е. була відкрита на ділянці P-25 у 2000 р. [44, с. 179] Вона знаходилась на краю верхньої тераси нижче двору т.зв. південного будинку кінця II-III ст. н.е. Майстерні, які відкриті на ділянці в 2004-2005 рр., розташовуються у північній частині розкопу, на краю верхньої тераси, а також представлені землянковими та напівземлянковими спорудами. В результаті детальних стратиграфічних спостережень вдалося датувати ці об'єкти з точністю до чверті століття та простежити послідовність їх спорудження та існування. Абсолютна більшість знахідок відноситься до другої чверті – середини VI ст. до н.е. з окремими фрагментами першої і третьої чверті цього століття [16, с. 184].

I-II ст. н.е. датуються невелике приміщення господарського призначення, розкрите нижче металообробної майстерні пізньоантичного часу, і ковальський горн, виявлений поруч із ним. До цього ж часу відноситься приміщення, розкрите в південній частині верхньої тераси, нижче рівня підлоги якого знайшли мармуровий постамент 78/77 рр. до н.е. з посвятою оборонних споруд Матері богів Діогеном, сином Тієя, стратегом і намісником понтійського царя Мітрідата VI Євпатора в Ольвії. Ця знахідка дозволила уточнити низку моментів історії міста у пізньоелліністичний час [45, с. 70].

Досліджені будівельні залишки найпотужнішого на ділянці шару кінця II-III ст. н.е. представлені, насамперед, оборонною стіною, розкритою у південній частині ділянки. Зберігся розвал каменів, що утворився в результаті розбирання стіни в новий час, і фундаментний ряд внутрішнього панцира, складений із великих плит вапняку. Тут було знайдено невелику свинцеву пластину круглої у плані форми з сарматськими знаками [46]. У північній частині ділянки було досліджено залишки підірних стін тераси, що обмежували двір так званого північного будинку на нижній терасі, що

примикав до оборонної стіни. Вони є траншеями з вкрай незначними залишками кладок. Досліджено також північно-східне приміщення цього ж будинку, що примикало в давнину до оборонної стіни. На верхньому рівні його статі було знайдено фрагмент у двох уламках римського військового диплома, написаного на бронзовій пластині з двох сторін на латині. Ще один фрагмент цього ж диплому був знайдений нижче по схилу. Це перша знахідка військового диплома в Ольвії та друга – у Північному Причорномор'ї [29].

Продовжується дослідження шару кінця III – третьої чверті IV ст. н.е., вперше в Ольвії відкрито широкою площею. Незважаючи на те, що шар сильно порушений вибірками каменю в новий та новітній час, виявлено повністю або частково залишки кількох житлових будинків значної площі, з рівнозначно-паралельним розташуванням приміщень, з кам'яними або щебеневими вимостками дворів, водостоками, а також вимощена каменем велика площа, вулиця, два провулки, ряд господарських ям, металобробна майстерня. Простежується не менше трьох будівельних періодів. При цьому слід відзначити античний вигляд матеріальної культури міста у цей час. Продовжуються будівельні традиції попереднього часу [43, с. 98].

Кінцем III ст. н.е. датується спорудження великої громадської будівлі, стіни якого складені на вапняному розчині. Цей будівельний прийом, характерний для римської будівельної техніки, зустрічається в Ольвії вперше. На жаль, будівля збереглася вкрай фрагментарно, особливо сильно зруйновано його північну частину. Поки що по південній стіні встановлюються лише її розміри по осі захід-схід, вони становлять 16,75 м. Західна стіна будівлі виявлена частково, на довжину 8,35 м, східна-на довжину 11,25 м. Ширина кладок – 0,8–1,09 м. У західній частині будівлі розкрито дві кам'яні вимостки, розділені траншеєю, можливо, що є залишками внутрішньої стіни будівлі [43, с. 99].

Загалом у ході робіт останніх років у південній частині Верхнього та Нижнього міста Ольвії були значно уточнені та доповнені відомості з історії Ольвії, насамперед, VI- V ст. до н.е. і кінця III-IV ст. н.е.

Березань, як антична пам'ятка, стала відома науці у першій половині XIX ст., завдяки відвідуванням острова Петербурзьким академіком К. Келлером та головою Московського Археологічного товариства графом О. С. Уваровим (1851). Перший з них опублікував знайдені на острові написи, другий – склав опис самої Березані, в якому, зокрема, повідомлялося, що «весь ґрунт усіяний уламками кераміки, білого мармуру та зеленого каменю». У північній частині острова О. С. Уваров поміщав шість стародавніх курганів, а на північний схід від них, ближче до берега, відзначав канави і рови, що залишилися, як він думав, від храму Ахілла. На його думку, залишки стародавньої культової споруди було розібрано турками при спорудженні укріплень на острові. Чи так це було насправді, зараз, зрозуміло, сказати важко. Швидше за все, О. С. Уваров за залишки храму помилково прийняв занедбані турецькі військові укріплення, побудовані 1781 р. [38, с. 188].

Початок археологічного вивчення Березані було покладено членом Одеського Товариства Історії та Стародавності Р. А. Пренделем. У 1884 р. він прибув на острів, щоб знайти на ньому сліди доісторичної людини. Розкопки проводилися в чотирьох місцях: три досліджувані ділянки знаходилися на східному березі острова, одна у вигляді траншеї – на західному. Не вирішивши головного свого завдання і, зрештою, визнавши її безуспішність, Р. А. Прендель тим часом виявив на Березані численні уламки кераміки та поховання античної епохи, а також могилу пізнішого часу. Дослідник склав дуже докладний опис зовнішнього вигляду острова, де, зокрема, зазначав, що «скупчення кухонних залишків» було виявлено лише у північній, найширшій його частині [79, с. 217].

Про результати своїх розкопок на Березані Р. А. Прендель повідомив на VI Археологічному з'їзді, що проводився того ж року в Одесі. Його повідомлення не залишилося поза увагою. Найбільший інтерес археологи викликали залишки стародавніх могил на острові [79, с. 217].

Багато сторінок в історії розкопок на Березані пов'язані з Е. Р. фон Штерном, професором Новоросійського Університету, членом одеського товариства історії та старожитностей та Імператорської Археологічної Комісії. Займаючись вивченням класичних старожитностей півдня Росії, Е. Р. фон Штерн з великим ентузіазмом сприйняв можливість проведення археологічних розкопок на острові. Головне завдання, яке він переслідував у перші роки свого перебування на Березані, в 1903 і 1904 рр., була традиційною для археології того часу – вивчення передбачуваних стародавніх могильних насипів і западин неподалік ділянки, що раніше розкопувалась Г. Л. Скадовським [108]. Зустрічаючи всюди, де велися розкопки, сліди будівельної діяльності та численні керамічні знахідки, Е. Р. фон Штерн явно дійшов висновку про існування на Березані не тільки некрополя, а й стаціонарного поселення. Тому, у тому ж 1904 р. однією з цілей його досліджень стало, за словами самого дослідника, “відшукування древнього поселення” [108, с. 99]. Пізніше це завдання стає пріоритетним.

Е. Р. фон Штерн присвятив сім польових сезонів археологічному вивченню Березані. У період 1904-1909, 1913 рр. було розкрито значну ділянку античного поселення, головним чином його північної частини [108, с. 99]. Внаслідок цих робіт було закладено основи стратиграфії пам'ятки, дано характеристики культурних шарів. Підсумки цих спостережень послужили основою, передусім, визначення відносної хронології Березанського поселення, чому Е. Р. фон Штерн приділяв велику увагу.

Усі виявлені будівельні залишки ділилися на дві групи за двома критеріями – розташування стін відносно рівня материкового суглинку та характеру кладки. З них до раннього періоду було віднесено стіни, складені з добре обробленого каменю і стоять на материку або на тонкому культурному шарі. Стіни, зведені з дрібного буту на культурному шарі, що досягав у деяких випадках товщини 1,4 м, були пов'язані з пізнім періодом.

Абсолютну хронологію пам'ятки дослідник визначав, спираючись на датування античних керамічних виробів. Поселення, на його думку, виникло

у VII ст. до н.е.; ранній період охоплював, переважно, першу половину VI ст. до н.е.; верхня хронологічна межа пізнього періоду припадала на кінець VI – початок V ст. до н.е. У культурно-історичному плані, завдяки такому підходу, розвиток архаїчної Березані представлялося Е. Р. фон Штерну у вигляді двох етапів: іонійського та атичного. Перший характеризувався значною перевагою східно-іонійської («мілетської» у Е. Р. фон Штерна) кераміки, другий – зростанням афінського керамічного імпорту. Нарешті, наявність у матеріалах поселення невеликої кількості кераміки римського часу та залишків присвятних написів Ахіллу дослідник пояснював сезонними відвідуваннями острова рибалками та шанувальниками культу цього героя у перші століття нашої ери [58, с. 443].

Новий підхід до вирішення питань історичного розвитку Березанського поселення в античний період можна пов'язувати з роботами В. В. Лапіна. Дослідник критично поставився до результатів попередніх розкопок на острові. Вже у перший польовий сезон головним завданням його робіт на поселенні стає уточнення стратиграфії та топографії пам'ятки, що дозволило йому дійти наступних висновків [60, с. 43]:

- межі поселення були незмінними, їх максимальне розширення слід відносити до V ст. до н.е.;
- найбільша кількість будівельних залишків, у тому числі ранні з них, концентруються у північно-східній частині острова, а потужність культурного шару зменшується у південному напрямку;
- тяжіння первісного центру поселення на північний схід слід пояснювати не наявністю зручної гавані, а особливостями рельєфу місцевості, найкращими умовами для отримання питної води в найнижчій північно-східній частині острова;
- періодизація культурних шарів та будівельних залишків, заснована на переважанні тих чи інших груп кераміки, прийнята Е. Р. фон Штерном, що не підтвердилася;

- хронологія будівельних залишків, що спирається на рівень залягання кладок, не точна, оскільки не враховувала існування підвальних та напівпідвальних приміщень;
- відсутність культурного шару часу еллінізму слід пояснювати особливостями шароутворення.

Можна побачити, що маємо розгорнуту програму вивчення Березанського поселення. Протягом наступних років основні завдання цієї програми – шароутворення та стратиграфія пам'ятки, типологія та реконструкція будівельних залишків, історична періодизація поселення – продовжували залишатися у центрі уваги дослідника.

З 1962 р. до вивчення Березанського поселення підключилася археологічна експедиція Державного Ермітажу, очолювана К. С. Горбуною. До 1970 р. розкопки проводилися у різних частинах острова, головним чином його східному і північному берегах. На заході велися пошуки кордонів Березанського некрополя: у 1967-1968 рр. тут було виявлено 16 поховань античної доби.

З 1970 р. розкопки, проведені експедицією Ермітажу, переважно були перенесені на північно-західну частину острова. Ця ділянка Березанського поселення, завдяки хорошій безпеці знайдених у ньому різночасних будівельних залишків, переважно архаїчного періоду, надалі отримав виняткове значення вивчення стародавнього Борисфена. Велика заслуга у дослідженні архаїчних верств Березані по праву належить Л. В. Копейкіній, яка змінила К. С. Горбуну в 1973 р. Поряд з вивченням різних груп античної кераміки, дослідниця також приділяла велику увагу питанням розвитку поселення, включаючи його планування, архітектуру житла та будівельні традиції [38, с. 191].

У 1982 р. керівництво археологічними розкопками на Березані з боку Державного Ермітажу очолив Я. В. Доманський, з боку Інституту Археології Академії наук України – спочатку С. М. Мазараті (1982-1984), а потім В. В. Назаров. Нові дослідження виходили із загальної спрямованості

попередніх робіт. Зусилля обох експедицій були спрямовані на вивчення, наскільки можна, всіх періодів історії античної Березані. Проте, з низки особливостей історичного поступу поселення у цю і наступні епохи перед експедиціями було поставлено різні конкретні завдання. Зокрема, на Північно-Західній ділянці поселення головними об'єктами археологічного вивчення Ермітажної експедиції стали квартал житлових будинків другої половини VI ст. до н.е. з ранішими будівельними залишками архаїчного періоду і некрополь цього часу [24]. На Східній ділянці поселення основні зусилля експедиції Інституту Археології були спрямовані на розкриття будівельних горизонтів елліністичного та римського періодів [72]. Зрозуміло, і в тому, і в іншому випадку, якщо виникала нагальна потреба, паралельно вивчалися питання, пов'язані з життям Березані в інші періоди чи епохи.

Донедавна античний Ніконій залишався одним з найменш вивчених центрів Північно-Західного Причорномор'я. Античне місто було невелике. В даний час більша частина його залишків або зруйнована, або знаходиться на дні лиману. Систематичні дослідження міста почалися лише 1957 р. У греко-римських літературно-історичних пам'ятниках Ніконій згадується головним чином як географічний пункт. Епіграфічні документи в процесі розкопок міста досі не знайдені, за винятком невеликого фрагмента мармурової плити, на якому збереглися чотири літери. Нарешті, монети Ніконія є нумізматичною рідкістю – йдеться про литі «асси». Усе це створює суттєві труднощі щодо вивчення стародавнього міста.

В результаті розкопок, що охоплюють значну площу, відкрито та вивчено житлові та господарські комплекси ранньокласичного, класичного, ранньоелліністичного та римського часу, накопичено різноманітний речовий матеріал. Розроблено стратиграфію Ніконія, уточнено межі міста.

Перший етап (найтриваліший) етап дослідження Ніконія, розпочався задовго до початку розкопок городища в 50-х роках XIX ст. і продовжується до теперішнього часу, оскільки пов'язаний з пошуками стародавньої назви міста. Джерелом цих досліджень служать фрагментарні згадки населених

пунктів у районі Нижнього Подністров'я грецькими і римськими письменниками. Археологічні реалії, які б дозволили визначитися з назвою цієї пам'ятки відсутні, тому серед вчених немає єдності, але переважна більшість із них ототожнює городище Ніконієм, відомим з повідомлень стародавніх авторів, а також написи на фрагменті підніжжя кінної статуї, знайденої в Тірі у 1987 р. [20, с. 62].

Найраніший план, на який знято Ніконій, зроблено групою військових гідрографів і топографів під командуванням російського морського офіцера, капітана Е. Манганара. На жаль, масштаб не дозволяє ознайомитись з деталями городища. У XIX ст. план Ніконія було знято О. С. Уваровим [99, с. 58]. На цьому плані видно, що берегова лінія значно відрізняється від сучасної, особливо у районі городища, південно-західна частина городища виступає на захід.

Повну характеристику всіх відомих великих пам'яток, що збереглися на той час, зробив П. В. Беккер. Ретельно проаналізувавши наявні свідчення стародавніх авторів і співставивши їх із знахідками речей та руїнами городищ, він помістив Ніконій на місці городища біля с. Роксолани [11].

У 1910 р. В. І. Гошкевич зняв план верхньої тераси міста. Існуючі плани виконані в дрібних, і до того ж у різних масштабах і не можуть дати уявлення про городище, розміри його руйнування. Кордон загиблої нижньої тераси міста, мабуть, визначається мілководдям, яке знаходиться навпроти плато городища. За розповідями старожилів-рибалок, метрів за 75 від сучасного берега знаходилася вимостка з великих тесаних і добре покладених кам'яних плит, можливо, залишки стародавньої пристані. Нині тут дно затягнуте потужним шаром мулу. Невеликі підводні роботи з огляду dna проведені першим дослідником городища М. С. Синіцин, не дали суттєвих результатів. У тому місці, на яке рибалки вказували, як на місце розташування стародавньої пристані було знайдено велике каміння, яке, швидше за все, є виходами вапняку [91].

Другий етап дослідження городища пов'язаний з ім'ям М. С. Синіцина і охоплює період з 1957 по 1966 р. Він характеризується накопиченням джерелознавчої інформації та переходом до історичного осмислення археологічних матеріалів. М. С. Синіцин висловив припущення, що розкопуваний ним пам'ятник – давня Офіуса, але до вирішення питання ввів його у науковий обіг під назвою Роксоланське городище. У стратиграфії культурних напластувань городища археолог виділив декілька будівельних періодів пов'язаних з різними етапами життя міста. Потужність культурного шару на городищі неоднакова, у північно-західній частині досягає 2,30 м, а в західній перевищує 3 м, а з приміщеннями та ямами перевищує глибину 5 м. Всього М. С. Синіциним був відкрито понад 2000 кв. м площі. Результати досліджень городища постійно публікувалися, починаючи з 1960 р. [90]

У 1966 р. вийшов у світ черговий п'ятий том «Матеріалів з археології Північного Причорномор'я», основне місце в якому було приділено результатами дослідження цієї пам'ятки. Серед авторів, які прийняли участь у публікації збірника, був П. О. Каришковський, який виступив з статтею, що займає особливе місце в історіографії Ніконія [32]. З цього часу Ніконій увійшов до кола наукових інтересів вченого.

Встановлення стародавньої назви Роксоланського городища одне з найбільш дискусійних питань. До цієї проблеми зверталися багато вчених XIX – початку XX ст., при цьому більшість ототожнювали городище біля с. Роксолани з Ніконієм античних авторів. Перший дослідник пам'ятки М. С. Синіцин пропонував вважати Ніконієм поселення біля с. Південне на правому березі лиману, а городище біля с. Роксолани – залишками Офіуси [89, с. 24].

П. О. Каришковський дійшов висновку про те, що «немає жодних підстав ставити під сумнів визначення вчених, які ототожнили городище біля с. Роксолани зі стародавнім Ніконієм» [32, с. 162]. Цей висновок базувався не лише на розгляді «всієї сукупності свідчень, що збереглися в античних авторів, про Північно-Західне Причорномор'я в цілому і про Нижнє

Підністров'я зокрема», а й на нових археологічних реаліях. На той час вже було відкрито близько 2 тис. кв. м. площі городища, накопичений цікавий і різноманітний матеріал: кераміка, монети (257 екземплярів), більше 150 графіті, теракоти та ін. Стаття П. О. Каришковського, поміщена наприкінці блоку публікацій цих матеріалів, підбиває своєрідний підсумок археологічного вивчення городища з 1957 по 1966 рр.

Незабаром після виходу статті П. О. Каришковського (з кінця 60-х рр.) Роксоланське городище міцно увійшло наукову літературу під назвою Ніконій. Однак, як зазначали багато вчених, остаточному вирішенню питання локалізації Ніконія заважає відсутність письмового джерела, що походить з городища і що засвідчує давню назву поселення. Це розумів і сам П. О. Каришковський: «...можна вважати встановленим, – читаємо у історико-археологічному нарисі «Стародавнє місто Тіра», – що на східному березі останнього вже у VI ст. до н.е. склалося грецьке поселення міського типу біля північної околиці села Роксолани – мабуть, місто Ніконій або Ніконія античних джерел» [33, с. 44].

П. О. Каришковському належить перша публікація напису на фрагменті мармурового постаменту кінної статуї з Тіри (1987) на честь Автокла. Це поки що єдине епіграфічне джерело зі згадкою Ніконія було віднесено до IV-III ст. до н.е., що знаходить підтвердження в археологічному матеріалі [35, с. 57].

В 1962 р. підводна археологічна експедиція Інституту Археології АН СРСР під керівництвом В. Д. Блаватського [14, с. 12] провела розвідку невеликої ділянки в лимані, довжиною 50 м, і зняла генеральний план цієї частини лиману. Роботи підтвердили виходи каменю на відстані 75-100 метрів від берега, які, мабуть, є материковою скелею, що служила основою нижнього міста. Таким чином, якщо рахувати кордон мілководдя на відстані 75-100 м від берега, де глибина вбирається у 1-1,2 м межею міста, то загинула частина його становить приблизно 2 га. Загальна площа міста має бути не менше 6-7 га. За контурами виходу скелі можна припустити, що

знищена частина городища створювала в південній частині подібність бухти, де могла бути стоянка кораблів.

У 1974 р. була проведена інструментальна зйомка городища з прив'язкою розкопів та рельєфу городища до єдиного репера – від урізу води Дністровського лиману. Одночасно з планом городища була проведена топографічна зйомка прилеглої до городища території та території некрополя Ніконія [74, с. 15].

У 1991 р. було відкрито некрополь Ніконія римського часу. Він розкопувався протягом 8 польових сезонів. Незважаючи на те, що практично всі похоронні споруди виявилися розграбованими, а сам некрополь до кінця не розкопаний, отримано блок якісно нової інформації. Її цінність збільшується ще й тому, що некрополь Ніконія в даний час є найбільш повно вивченим могильником римського часу в Нижньому Підністров'ї [74, с. 15].

У 2008 р. було видано колективну монографію, присвячену історії Ніконія римського часу [74]. На підставі аналізу археологічних матеріалів з розкопок міста та його могильника висвітлюються питання, пов'язані з хронологією Ніконія, його урбаністичним типом, етнічним складом населення. Розглянуто військово-політичні передумови виникнення міста, його місце у системі старожитностей Північно-Західного Причорномор'я римського часу. У першому розділі подано матеріали, що стосуються безпосередньо міста. У другій – його некрополя. Третій розділ присвячений їхньому осмисленню в загальному контексті історії Північно-Західного Причорномор'я римського часу.

Основним джерелом наших відомостей щодо містобудування, архітектури та будівництва в Північному Причорномор'ї є залишки споруд, що відкриваються під час розкопок. До теперішнього часу подібні об'єкти у великій кількості відкриті як в античних північнопричорноморських містах, так і на навколишніх поселеннях. Це залишки вулиць та площ, храмів, вівтарів, житлових будинків, оборонних стін, веж та воріт, терм, гончарних печей та виноробень, різноманітних інженерних пристроїв та конструкцій.

Крім подібних залишків, що знаходилися *in situ* і тим самим є найбільш надійними джерелами для відтворення планування і вигляду архітектурних споруд, велику роль відіграють також архітектурні деталі – частини колон і антаблементів, покрівельного декору. Знахідки архітектурних деталей характерні головним чином для міст, де велося основне ордерне будівництво. Найбільше ордерних деталей виявлено в Ольвії, Березані (Борисфеніді), Херсонесі та Пантнкапеї. Цей вид археологічних джерел незамінний для реконструкції фасадів ордерних споруд. Саме залишки споруд, розкопані *in situ*, і знайдені архітектурні деталі були основою характеристики архітектури.

Поряд із зазначеними джерелами, які ми умовно назвемо архітектурно-археологічними, для цілей справжньої роботи може бути залучено і ряд інших джерел, зокрема літературні. Вони відрізняються уривчастістю, відсутністю систематичності, меншим ступенем достовірності. Крім того, важливість цієї категорії матеріалів важко переоцінити з точки зору існування конкретної споруди, а іноді й тих, що містяться в них, нехай і коротких, характеристик об'ємного вирішення тих чи інших споруд. Питома вага цих джерел у порівнянні з архітектурно-археологічними джерелами значно менша. Загалом комплекс таких джерел стосовно північнопричорноморських міст незрівнянно бідніший і порівняно з усім античним світом. Тим не менш, ігнорувати ці відомості про північнопричорноморські міста, зрозуміло, було б неправильно.

Відомості про архітектуру античних країн Північного Причорномор'я нечисленні. Серед них найдокладніші стосуються лише Ольвії. Вони містяться головним чином у IV книзі Геродота в оповіданні про скіфського царя Скила та в Борисфенітській промові ритора з Віфінії Діона Хризостома.

Від Геродота ми дізнаємося про те, що Ольвія близько середини V ст. до н. е., тобто на етапі поступового економічного підйому, була оточена оборонними стінами і баштами, в стінах були ворота. В місті була ринкова площа і великий, розкішний, оточений стіною палац. Довкола палацу знаходились біломармурові сфінкси і грифони [4, с. 198-199].

Іншою постає перед нами Ольвія в описі Діона Хризостома [5], який побував в Ольвії через п'ять століть після Геродота – в кінці I ст. н. е., коли після гетського нашествия територія Ольвії скортилась майже втричі. Діон, зокрема, вказував, що Ольвія цього часу займла невелику площу, примикаючи до частини старої міської межі, де залишалось декілька башт. Забудова складалася з будинків майже без проміжків, оточених низькою і неміцною стіною. В стінах були ворота. В місті знаходився храм Зевса, розміщений на ступінчастому стереобаті; перед храмом – площа. В храмах, як і на некрополі, не збереглося жодної цілої статуї чи надгробка. Зазначимо, що відомості Діона знаходять пряме підтвердження під час розкопок Нижнього міста Ольвії [53, с. 134].

Як видно зі сказаного, навіть ці відомості, найдокладніші, дуже обмежені. Крім того, слід враховувати, що розповідь Геродота про Скїла, в якій перераховуються вищезгадані споруди, має легендарний характер і внаслідок цього не відрізняється конкретністю.

Важливість літературної традиції для північнопричорноморських міст полягає і в тому, що тільки на підставі цієї традиції та пам'яток лапідарної епіграфіки ми можемо, хоч і вельми приблизно, уявити систему міської регламентації, організації будівництва та проектування, ролі архітектора, будівельника тощо.

Відносно велика кількість пам'яток писемності про архітектурні споруди у Північному Причорномор'ї представлено лапідарними написами. Вони характеризуються, як правило, повною відсутністю будь-якої описовості. Йдеться лише про констатацію існування споруди. Принципова відмінність лапідарних свідчень від переважної більшості літературних джерел полягає в абсолютній достовірності тих чи інших відомостей. Слід, проте, підкреслити, що доцільно залучати ті написи, у яких міститься конкретна назва споруди, оскільки згадка лише жерця того чи іншого божества необов'язково свідчить про наявність саме храму. Так само не

можуть самі собою служити надійним доказом існування того чи іншого храму написи з іменами божеств на постаментах для статуй.

Значну кількість написів виявлено в Ольвії. Судячи з них, в Ольвії передбачається наявність театру (кінець IV ст. до н. е), храму зі статуєю, очевидно, Аполлона (середина III ст. до н. е.), судячи з запрошення на частування в святилище Аполлона [7, с. 45-48]. Це говорить про те, що в згаданий період в Ольвії працювали професійні архітектори.

Характеристика і аналіз історіографічної та джерелознавчої бази дають можливість констатувати наявність достатнього обсягу інформації для вивчення досліджуваної проблематики.

Метою даної роботи є комплексна характеристика розвитку архітектури Ольвії, Березані (Борисфеніди) та Ніконія впродовж всього періоду їхнього існування в Північному Причорномор'ї. Виходячи з мети, завданнями роботи є:

- визначити особливості планування кварталів та житлових будинків Ольвії;
- охарактеризувати архітектурні об'єкти теменосу і агори Ольвійського полісу;
- з'ясувати особливості архітектурного рішення культових споруд Ольвії;
- охарактеризувати особливості житлового будівництва Березані;
- проаналізувати культове будівництво Борисфеніди;
- визначити особливості планування кварталів та житлових будинків античного Ніконія;
- з'ясувати особливості архітектурного рішення культових споруд Ніконія.

РОЗДІЛ 1. ПЛАНУВАННЯ І АРХІТЕКТУРА АНТИЧНОЇ ОЛЬВІЇ

До VI ст. до н. е., часу появи більшості міст Північного Причорномор'я відноситься формування основ архітектурної та містобудівної теорії греків. Відповідно, при будівництві міст на північному березі Понту Евксинського грецькі переселенці використовували багато здобутків містобудівного мистецтва Еллади.

В історії культури античних міст Північного Причорномор'я можна виділити три основні етапи містобудування: 1) виникнення та становлення грецьких міст Північного Причорномор'я (VI-V ст. до н. е.); 2) розквіт міського життя (IV-II ст. до н. е.); 3) поступовий занепад містобудування (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

На першому етапі у VI–V ст. до н. е. велике значення мала обороноздатність, тому основа більшості міст у цей період починалося з піднесених ділянок, відбувалося стихійно, але з певною загальною регламентацією. Планування міст було тісно пов'язане з рельєфом місцевості.

Ольвія знаходилась на правому високому березі Гіпаніса (Південного Бугу). Її територія мала трикутну форму (див. додаток 1) і чітко розмежовувалась на три частини: Верхнє місто, що лежало приблизно на 40 м вище сучасного рівня Бузького лиману, Нижнє місто в прибережній смузі річки і розташоване між ними Терасове місто на схилах, що амфітеатром охоплюють Нижнє місто.

Колоністи обрали для Ольвії стратегічно дуже вигідне місце. Звідси на далеку відстань проглядалися околиці з боку степу та з боку річки. Глибокі балки (суч. Заяча та Північна) становили природну лінію оборони з напільної сторони, а зі сходу підхід до Ольвії ускладнювала широка річка. Її солонуваті води виявилися непридатними для пиття, але на території Нижнього міста виходило кілька джерел хорошої прісної води, і це також відіграло суттєву роль щодо вибору місця для колонії.

На думку стародавніх греків, щоб називатися містом, необхідно мати кілька найнеобхідніших будівель. Павсаній, описуючи Панопей у Фокіді, зазначав, що, хоча панопейці посилають своїх представників на всефокідські зібрання, їхнє поселення не можна назвати містом, оскільки там немає «ні урядових будівель, ні гімнасію, ні театру, ні площі, ні центральної водойми». Ольвія мала все перераховане Павсанієм [8, с. 247].

Центральна площа – агора, – судячи з археологічних знахідок, існувала вже у другій половині VI ст., а у першій половині V ст., як пише Геродот [4, с. 198], нею прогулювався скіфський цар Скил. На агорі знаходилося велика кам'яна водойма, прекрасна кладка якої збереглася до нашого часу [66, с. 88].

В ольвійських написах згадуються гімнасії, театр, урядові будівлі: еклесіастерій (грецьк. – місце зборів – громадська будівля для зборів народних представників з розміщеними у вигляді амфітеатру місцями, вівтарем в центрі нижнього майданчика, навпроти якогобула ніша для оратора) та гептадейон [76, с. 54]. В еклесіастерії збиралася Рада та народні збори, у гептадейоні засідала колегія Семи, один із найважливіших органів виконавчої влади.

Подібно до більшості грецьких міст, Ольвія органічно вписувалася в навколишній ландшафт. Перед численними кораблями, що прибували з Середземномор'я і Причорномор'я в IV–III ст. до н. е., відкривалася широка панорама міста, що процвітало (див. додаток 2). Кораблі входили в порт, розділений, як тоді було прийнято, на дві гавані – для торгових і військових кораблів [53, с. 100]. Неподалік знаходилися складські будівлі для товарів, оптовий та рибний ринки, далі невисокі будинки в один-два поверхи і вузькі вулиці заповнювали Нижнє місто і піднімалися на Террасне місто. Одноманітну забудову останнього поживавлював лише театр (див. додаток 3). Панораму вінчали храми та громадські будівлі, високі у Верхньому місті. Все це оперізували кам'яні стіни з вежами [30, с. 43].

У VI ст., коли прилеглі до міста степи ще залишалися майже не заселеними, Ольвії вистачало природних рубежів, що ускладнювали підхід до

неї. У V ст. їх виявилось недостатньо, тому розпочалося будівництво стін та веж. Про них згадується в новелі про скіфського царя Скіла [4, с. 198]. Розповідаючи про пристрасть Скіла, грека по матері, відвідувати Ольвію та вести там еллінський спосіб життя, Геродот написав, що цар залишав своє військо за стінами міста, а ворота наказував замикати. Коли ж хтось з ольвіополітів забажав показати скіфам, як їх цар поклоняється грецьким богам, декількох скіфів провели на вежу, і вони звідти спостерігали діонісійську процесію за участю Скіла.

Спочатку оборонні споруди будувалися лише з боку степу, і лише в III ст. коло стін зімкнулося, захистивши також прибережну частину міста. Мабуть, раніше не доводилося чекати нападу з сторони річки, але потім місцеві племена почали атакувати Ольвію і з цієї сторони, особливо взимку, коли Гіпаніс покривався льодом [83, с. 127].

Археологи виявили і обстежили залишки оборонних стін, Північних та Західних міських воріт (див. додаток 4). Безумовно, існувала брама і з боку ріки, звідки ввозили та вивозили товари з пристані. Ворота фланкувались двома прямокутними вежами, їх верхні краї вінчали зубці (див. додаток 5). Товщина стін складала приблизно 4 м; їх висота, судячи з даних античної фортифікації, могла досягати 10 м, а вежі височіли на 12-15 м. Башти були не тільки біля воріт, а й на поворотах оборонної лінії, і навіть на довгих прямих відрізках. Таким чином, ольвіополіти могли дати відсіч ворогові в будь-якому пункті нападу на місто. Кожна вежа мала свою назву, і деякі з них відобразились у написах. Одні вежі називалися на честь їхніх будівельників: Посія, Епідаврія, інші були присвячені богам і героям, заступникам міста, – Зевсу Поліарху (багатовладному), Зевсу Елевтерію (визволителю), Аресу та Гераклу. Остання, що була біля берега, визначена у написі, як «дивовижна на вигляд і захисниця всіх громадян під час війни» [19, с. 135].

У V – початку III ст. витрати на оборонні споруди покривала міська скарбниця. В одному написі IV ст. повідомляється про комісію стінобудівників, яка дбала про ремонт стін та веж [19, с. 138-139]. Пізніше,

під час кризи поліса, цю функцію перебравли багаті ольвіополіти. У декреті на честь Протогена говориться, що він виділив кошти на ремонт п'яти веж, а також на завершення будівництва вежі Посія та стіни у прирічній частині Ольвії; присвятний напис на вежі Геракла гласив, що Клеомброт фінансував будівництво цієї башти [77, с. 67].

Ольвія будувалася не за єдиним планом. Її вулиці прокладалися стихійно, відповідно до рельєфу місцевості. Лише в період еллінізму в окремих частинах міста, де проводилися масштабні перебудови, виникло регулярне прямокутне планування вулиць. Житлові будинки виходили на вулицю глухими стінами та огорожами. Вулиці, вимощені каменем, а частіше битою керамікою, перемішаною із щебенем, були вузькими (2,2-3,6 м), а провулки ще вужчими. Виняток становили вулиці, що вели до Західних та Північних воріт: перша шириною в 5 м, а друга, Головна вулиця, сягала ширини 8-10 м (див. додаток 6). За античним міркам це чимало. Для порівняння можна помітити, що головні вулиці Мілета, Прієни та Магнесії були вужчими (7,5, 7,36 та 8,5 м).

Одноманітність вулиць з монотонними рядами глухих стін контрастувала з центральною частиною Верхнього міста, де розташовувалися громадські будівлі, храми та вівтарі богів, ринок та торговельні ряди. Крім агори у Верхньому місті, можливо, була і друга площа з громадськими будинками у Нижньому місті [48, с. 17].

Завдяки багаторічним розкопкам можна уявити, як виглядали агора та теменос (святина ділянка, присвячена певному божеству) у Верхньому місті, де щодня кипіло суспільне та ділове життя; тут ольвіополіти збиралися під час свят, сюди приходили за покупками і просто поспілкуватися та дізнатися про новини (див. додаток 7). До агори вели дві згадані найширші вулиці. Ними від Північних і Західних воріт доставлялися товари ринку, який, як і в інших грецьких містах, розташовувався на агорі [31, с. 131]. Її площа у період найвищого розквіту Ольвії складала близько 3000 кв. м і мала зовсім правильну прямокутну форму. У VI – початку V ст. агора була приблизно на

третину менше, а потім її розширили за рахунок прилеглого до неї теменосу (див. додаток 8). У IV – на початку III ст. перебудували всі будівлі, що знаходилися там. Зі східного та західного боку агору обрамляли торгові ряди, прикрашені по фасаду колонадою. На західній стороні, крім торгових рядів, містився також суд, житловий будинок та будинок громадського призначення. У ньому, як і в подібному будинку на південній стороні, мабуть, засідали колегії – органи ольвійської виконавчої влади. Можливо, одна з цих будівель належала колегії Семи і було тим гептадейоном, якому за постановою Народних зборів поставили стелу з декретом на честь Антестерія, який очолював цю колегію. Поряд із будівлею колегій, на південний бік агори виходив своєю вузькою стороною гімнасій [53, с. 80].

Усю північну сторону займала стоя – крита галерея з колонадою. Вона складала архітектурну доміанту Ольвійської агори. Такі будівлі вперше з'явилися в Елладі та стали необхідною приналежністю будь-якого міста. Відвідування стоїни увійшло до обов'язкових елементів грецького способу життя [53, с. 81]. Стої будувалися на площах і теменосах; у великих містах, таких, як Мілет та Афіни, було кілька подібних будівель. Римляни перейняли у греків цей тип будівлі та назвали його портиком. У стої, де можна було сховатися від дощу, палючого сонця і вітру, призначалися всілякі ділові та приватні зустрічі, обговорювалися міські та інші актуальні новини. У стоях поети читали вірші, а філософи викладали учням свої вчення. Назва однієї філософської течії отримала назву стоїцизм, тому що її засновник Зенон наприкінці IV ст. зустрічався зі своїми учнями в Афінійській Строї, розписаній картинами Полігнота та Мікона. Географічна картина світу складена під керівництвом Агріппи, прикрашала в Римі спеціально побудований для неї портик, де кожен міг побачити карту всього відомого римлянам світу. Велика ольвійська стоя, безсумнівно, відіграла помітну роль в житті ольвіополіт. Відкрита в сторону агори, вона мала дворядну колоннаду довжиною 45 м [31, с. 132]. Її два нефи розділялися колоннами іонічного ордера, а зовнішні колони виконані в дорійському стилі, їх було більше ніж внутрішніх. Подібні

двонедні стої відкриті в Афінах, Коринфі Фасосі, Самофракії та інших грецьких містах [31, с. 132].

Вітрувій у творі «Про архітектуру», описуючи подвійні портики в палестрах, помітив, що їх так будували, «щоб під час негоди злива не могла проникнути всередину» [2, с. 102]. Це цілком виправдовувало себе в Ольвії, де навесні та восени часто ллють сильні дощі і дмуть пронизливі вітри.

Задня глуха стіна стої примикала до центрального теменоса, на якому знаходилися головні ольвійські храми та вівтарі. Інші сторони теменосу огорожували кам'яні стіни з двома входами. Один, прикрашений фронтоном та двома колонами, виходив на Головну вулицю, інший розташовувався з протилежного боку та вів на паралельну вулицю. Спочатку теменос і агора не поділялися, тому храми Аполлона та Зевса виходили прямо на площу. Лише у V ст. виникла огорожа Центрального теменосу [77, с. 76].

Аполлон Дельфіній був головним богом, якому поклонялися в цьому теменосі. Його храм кілька разів розбудовувався. Спочатку маленький храм іонійського ордера малоазійського типу збудували з дерева та сирцевої цегли. Його прикрашали розписні теракотові деталі, від яких збереглося лише поліхромне облицювання іонічної капітелі. У V ст. первісний храм розібрали і його замінив невеликий (7 м завширшки та 15 м завдовжки кам'яний храм в антах: два виступи стін (анти) під фронтоном закінчувалися пілястрами, а між ними стояли дві колони іонічного ордера. Храм оточував спеціально посаджений священний гай [77, с. 76]. У ній були невеликі вівтарі, а перед храмом на вільному просторі стояв великий головний вівтар, збудований з вапняку.

У IV ст. ольвіополіти знову замінили храм Аполлона та збудували найбільший кам'яний храм за всю історію міста. Ймовірно, він був периптером, тобто колони оточували його з усіх чотирьох сторін. З довгого боку вони тяглися на 30-35 м. Поруч стояв також заново збудований на місці колишнього храм Зевса, який значно поступався у розмірах храму Аполлона (див. додаток 9). Новий головний вівтар на теменосі прикрашали різьблені

орнаменти, виконані на мармуровому облицюванні. Уздовж західної огорожі розташувалася невелика стоя, а біля східної містилася майстерня, в якій виготовляли теракотові статуетки та рельєфи для культових цілей.

Поряд із Центральним в Ольвії вже в архаїчний період з'явився ще один теменос, який також примикав до Головної вулиці. Нині його називають Західним за розташуванням по відношенню до Центрального. Судячи із знайдених присвят, на західному теменосі знаходилися культові ділянки Аполлона Лікаря, Матері богів, Діоскурів, Афродіти та Гермеса. Тут археологи виявили кілька невеликих кам'яних вівтарів [77, с. 78].

З храмів Західного теменосу зараз можна реконструювати лише храм Аполлона Лікаря, побудований межі VI-V ст. (див. додаток 10). Його називали Іетроон [85, с. 33]. Подібно до сучасного йому храму Аполлона Дельфінія, його прикрашали кам'яні та теракотові архітектурні деталі [80, с. 43].

Зберігся великий розписний вапняковий акротерій, який вінчав цей антовий храм іонічного ордера. Храм простояв близько століття. В останній чверті V ст. його розібрали та збудували новий [53, с. 84].

У кожному грецькому місті на агорі та біля храмів на священних ділянках стояли численні стели з написами та всілякі кам'яні та бронзові скульптури. Про те, якими вони були в Ольвії, зараз відомо за археологічними знахідками та епіграфічними пам'ятками. На цей час в Ольвії виявлено кілька сотень написів і серед них фрагменти біломармурових стел, що колись прикрашали агору та обидва теменоси [7, с. 55-58]. На них вирізано закони, почесні декрети на честь громадян, які надали особливі послуги державі, та проксенії – постанови про надання громадянства, торговельних та інших привілеїв іноземцям, найчастіше купцям, чия діяльність сприяла процвітанню Ольвії. Стели з написами виставляли переважно біля храму Аполлона Дельфінія за традицією, що йде з метрополії: у Мілеті безліч подібних написів знайдено саме біля Дельфініону і серед них декрет про ісополітію (рівні права) мешканців Мілета та Ольвії.

Кам'яний архів постійно оновлювався новими стелами, а старі плити складали у дворі святилища лицьовою стороною донизу [7, с. 60].

Найбільші стели наприклад, декрет Протогена, досягали висоти двох метрів, але зазвичай були нижчими, щоб написи легко читалися. Більшість стел увінчували фронти, часто з акротеріями по кутках. Іноді в центрі фронту зображувалися голова чи бюст божества, наприклад, Аполлона на декреті Антестерія, Афродіти на посвяті богині (див. додаток 11), Геліоса на проксенії родоцю Агасіклу [19, с. 192].

Будь-яке античне місто не мислимо без статуй, будь то Афіни з їх величезною кількістю різноманітної скульптури або невеликий провінційний поліс, до яких належала Ольвія. Античні автори приділили чимало уваги опису статуй. За «Описом Еллади» Павсанія та «Природної історії» Плінія можна уявити безліч скульптур у різних містах Еллади. Подібні відомості про Ольвію містяться лише в епіграфічних джерелах. Лише Діон Христом згадав, що він не бачив в Ольвії жодної непошкодженої статуї [5]. Крім того, існування статуй у всі періоди життя Ольвії підтверджується знахідками фрагментів кам'яних статуй та п'єдесталів. Ольвійські статуї стояли в традиційних для грецького міста місцях: у храмах і біля них, на агорі, в гімнасії, а одна знаходилася біля оборонних стін [77, с. 80].

Вони були виконані з мармуру, бронзи, вапняку та дерева. Про існування в Ольвії архаїчних дерев'яних так званих ксоанів можна лише здогадуватися; вони стояли у храмах багатьох грецьких міст, у тому числі й у Північному Причорномор'ї, але ніде не збереглися. Страбон [9, с. 321] згадує про таку статую в Херсонеському храмі Діви, а Арріан [1, с. 23] – у святилищі Ахілла на острові Левка. Дерев'яні та бронзові статуї мали вставні очі з інших матеріалів. В Ольвії знайдено три такі очі з мармуру та кістки. У мармуровому збереглася вставка із кольорової пасти, що імітувала райдужну оболонку [64, с. 140].

За фрагментами і заглибленнями для ніг, в яких кріпилися мраморні та бронзові статуї, можна визначити, що ольвійські статуї, як і переважна

більшість грецьких, були розміром в людський зріст чи трохи більше. Відсутність матеріалів, що вказують на існування в Ольвії грандіозних статуй, таких, як, наприклад, Афіна Партенос або Зевс Олімпійський Фідія висотою більше 10 м. Подібні скульптури могли встановлювати лише дуже багаті поліси, до яких Ольвія не належала [86, с. 109].

Мармурові і вапнякові фрагменти, що збереглися, від ольвійських статуй дають уявлення про їх розміри і форми, але всі вони втратили забарвлення, характерне для грецьких кам'яних скульптур. Мармур натирали воском та оливковою олією, тому він отримував відтінок живої людської шкіри; відповідними кольорами виділяли губи, очі, вії та волосся, а одяг не тільки тонували, а й прикрашали різноманітними кольоровими візерунками. Це вимагало великого мистецтва, тому скульптори прагнули доручити забарвлення своїх творів вправним художникам. Наприклад, Пракситель любив працювати з відомим художником Нікієм, про що розповів Пліній [3, с. 115] після переліку знаменитих картин цього майстра. Можливо, він розмальовував статую, яку ольвіополіти замовили цьому уславленому скульптору. На жаль, зберігся лише її постамент з написом «Пракситель афінянин виготовив» [64, с. 140].

Статуї ставили або від імені всього полісу, або коштом окремих ольвіополітичів чи громадян інших міст, які відвідували Ольвію. Наприклад, у другій половині V ст. Західний темінос прикрашали статуї Аполлона Лікаря з посвятами ольвіополіта Ксанфа та жителя острова Кеос Аполлонія [19, с. 111].

Найдавніша бронзова статуя Аполлона, ймовірно, з його храму на Західному теміносі, відома за зображенням на монеті II ст. н. е. [34, с. 31] Це означає, що дану статую особливо шанувували і зберігали декілька століть. Аполон зображений в повний зріст, притримував рукою лук зі стрілою. За формою калафа на голові бога, статуя датується серединою VI ст. і визначається як робота іонійського, швидше за все мілетського скульптора. Її привезли до Ольвії для вшанування Аполлона в іпостасі Лікаря, який був

верховним богом засновників Борисфена та Ольвії. Однак невдовзі місце головного божества посів Аполлон в іпостасі Дельфінія, та його культ відправлявся на Центральному теменосі [85, с. 29].

Судячи з археологічних знахідок, Ольвія в архаїчний період була прикрашена скульптурами багатшими за інші міста Північного Причорномор'я. Більшість статуй привозили з Мілета [25, с. 430]. Як і в багатьох полісах Еллади, в цей час тут зводили зображення божеств у вигляді так званих куросів – оголених довговолосих юнаків з розвиненою мускулатурою. Виготовлені з мармуру, вапняку або бронзи, ретельно оброблені з усіх боків, ці статуї мали умовно стилізовані риси обличчя, їхні руки витягнуті вздовж тіла, стиснуті кисті в кулаки, одна нога завжди виставлена вперед [80, с. 42].

В V-IV ст. ольвіюполіти замовляли статуї переважно афінським скульпторам. Їм хотілося бачити зображення своїх богів, створених найкращими художниками того часу. Приблизно в середині V ст. в Ольвії з'явилася чудова мармурова статуя Зевса, виконана скульптором школи Фідія [106, с. 212]. У IV ст. в Ольвію доставили статую роботи знаменитого Праксителя. Водночас інший афінський скульптор Стратонід відлив бронзового Аполлона з чашею в одній руці і лавровою гілкою в іншій [65, с. 89], а скульптор Скопаса створив статую Зевса [64, с. 141]. Виходячи з напису з присвятою Аполлону Лікарю на п'єдесталі з ім'ям Стратоніда, зображення бога знаходилось на Західному теменосі, а скульптури майстрів школи Фідія і Скопаса призначались для Центрального теменоса, де знаходився храм Зевса.

Поряд з богами ольвіюполіти вшановували героїв, як загальногрецьких (Ахіл, Геракл), так і місцевих. Від мармурової статуї Геракла зберігся лише фрагмент палиці, його постійного атрибуту, а про статую місцевого героя Сосія відомо лише за згадкою у декреті на честь Протогена [64, с. 142].

В Ольвії, наскільки тепер відомо, стали вшановувати статуями громадян, що особливо відзначилися, в IV ст., а потім також громадян інших держав, які надали Ольвії великі заслуги. Жодна з цих статуй не збереглася

навіть фрагментарно. Наші відомості спираються або на написи на постаментах або на почесні декрети з рішенням встановити статую. Такі, наприклад, написи на базах статуй Каллініка та тираноборця, ім'я якого втрачено [19, с. 145]. На другій базі висічено віршований напис, який погано зберігся і датується першою чвертю IV ст., На першій – текст декрету 435-430 рр., також зі значними втратами. В ньому перераховуються численні заслуги Каллініка, за які його вже раніше нагороджували статуєю. Ольвіополіти висловлювали подяку Каллініку за те, що він сприяв збільшенню доходів держави, привів до громадянського примирення громадян, які ворогували між собою, наполіг на касації боргів, реорганізував фінансове життя поліса. За ці народні збори ухвалили «вихвалити Каллініка, сина Евксена, за його доблесть і благодіяння для народу» і нагородити «тисячами золотих і статуєю а про нагородження «сповістити на Діонісії в театрі». Статуї вшановуваних народом осіб нерідко присвячувались богам і героям. Так, статуя Каллініка була присвячена Зевсу Спасителю, а споруджена в III ст. статуя Пантакла – Гераклу [19, с. 146].

На своїй новій батьківщині у Північному Причорномор'ї греки спочатку жили у землянках та напівземлянках, а потім почали споруджувати будинки, такі ж, як у Греції. Вони відрізнялися лише тим, що часто мали житлові підвальні кімнати, де взимку краще, ніж у наземних приміщеннях, зберігалось тепло [47, с. 7].

У першій половині V ст. багато ольвіополітів жили в типово грецьких будинках, споруджених з сирцевої цегли та каменю. Однак у передмісті поблизу західної оборонної стіни землянки та напівземлянки продовжували будувати ще протягом ста років. Спочатку вони заповнювали все передмістя, і з середини V в. у них мешкали лише бідняки. Ці невеликі однокамерні будівлі були розміром від 6 до 14 кв. м., найчастіше бували прямокутними, рідше круглими та овальними. Заглиблені в землю на 0,6-1,8 м, вони мали або східчасті врізані в материк входи, або в них спускалися по приставних дерев'яних сходах (див. додаток 12). Долівка була глинобитною, стіни білили

вапном [51, с. 64]. Їхня нижня частина врізалася в землю, а верхня будувалася з дерева, обмазаній глиною сирцевої цеглини або каменю. Будинки покривали дахом з тростини та соломи: біля круглих будівель вона мала конічну форму, а у прямокутних – двосхилий, рідше односхилий. Дах спирався не лише на стіни, а й на опорні дерев'яні стовпи. Стовп зазвичай вшивали в землю або встановлювали на камінь у центрі приміщення, рідше ставили кілька опорних стовпів [16, с. 184].

Сім'ї у землянках жили у великій тісноті, тому поряд із житловими нерідко будувалися господарські землянки. У них зберігали всілякі запаси, робили печі для просушки зерна, а передмісті в холодний період тримали худобу. Очевидно, круглі землянки служили переважно для господарських потреб. Приміщення землянок освітлювалися вдень через відчинені двері, а ввечері світильниками, заправленими олією. Землянки обігрівалися або відкритим, вкопаним у землю, вогнищем, або переносними жаровнями. Їх використовували також для приготування їжі [16, с. 184].

Через тісноту в землянках майже не було меблів. Не для всіх членів сім'ї вистачало місця для ложа, де греки спали і лежали під час прийому їжі. У перші десятиліття існування колонії більшість жителів спали на покладених на підлогу матрацах, набитих сухою травою. Їх застиляли домотканими покривалами та шкурами [98, с. 367].

У класичний та елліністичний періоди будинки ольвіополітів будувалися за типовою грецькою схемою: всі приміщення розташовувалися за двома, трьома чи чотирма сторонами внутрішнього прямокутного дворика (див. додаток 13). У багатих будинках його оточував портик з кам'яними колонами (див. додаток 14), в більш скромних портиках будувалися не з усіх сторін, і колони були дерев'яними, а у багатьох будинках портики взагалі були відсутні [42, с. 79].

Розміри внутрішніх ольвійських двориків коливалися від 14 до 70 кв. м, а у найбільш розкішних будинках досягали понад 100 кв. м; вони становили 11-27% загальної площі будинку. Невеликі будинки займали разом з двориком

100-200 кв. м, а багаті – 200-400 кв. м, іноді більше 500 кв. м. Відповідно у невеликих будинках кімнат було менше, ніж у великих, де іноді їх будували навіть у два ряди [42, с. 79].

Вікна та двері кімнат виходили у внутрішній дворик, тому на вулицю виходили глухі фасади та огорожі з одними лише вхідними дверима. Будинки тісно примикали один до одного, утворюючи квартали з двох, трьох, чотирьох, рідко з більшої кількості будинків [26, с. 98].

Стіни будинків зазвичай викладалися з сирцевої цегли на кам'яному цоколі з місцевого вапняку або пісковика, зрідка повністю з каменю. Будинки з сирцевої цегли будувалися в Ольвії частіше, ніж у Херсонесі та на Боспорі, де камінь добували поблизу міста. На околицях Ольвії виходи вапняку малопотужні, тому камінь доставляли з району сучасного Миколаєва [26, с. 98].

Небагаті будинки мали саманні дахи, решта – черепичні. Останні широко поширилися з **IV** ст., як у Ольвії налагодилося місцеве виробництво черепиці. На тлі більшості будинків, критих звичайною червоною черепицею, виділялися дахи храмів та громадських будівель із привізної блискучої червонолакової та чорнолакової черепиці [98, с. 369].

Кімнати ольвійських будинків групувалися в північній частині дворика, тож вікна та двері виходили на південь. При малій кількості вікон та навіть іноді їх повну відсутність у грецькому будинку дверні пройми грали роль джерела світла. Слід уточнити, що віконне скло в Ольвії, як і в іншому античному світі, виникло лише у римський час [42, с. 80]. Вікна були невеликими прямокутними отворами, що мали, як і двері, дерев'яні стулки [42, с. 80].

Південна орієнтація дверей та вікон допомагала підтримувати тепло в будинку. Планування ольвійського житла відобразило багатівікову практику греків і римлян, які завжди враховували особливості клімату та місцевості, в якій велося будівництво [2, с. 113]. Ті ж кліматичні умови породили вже зазначену вище особливість ольвійських будинків, що мали підвальні житлові

кімнати. У Греції з її теплішим кліматом аналогічних споруд не було. Підвальні та напівпідвальні приміщення, до яких входили не тільки житлові, а й господарські, з'єднувалися з наземними дерев'яними або кам'яними сходами; останні у ряді випадків добре збереглися. Наприклад, на повну висоту відкриті сходи з 13 содинок в одному з будинків Верхнього міста. У V ст. стіни підвалів будували з сирцевої цегли на кам'яному цоколі, а в період еллінізму в багатих будинках підвальні кімнати огороджувалися чудово виконаною кам'яною кладкою [51, с. 67].

У V-IV ст. житлова забудова Ольвії виглядала досить однорідно: будинки багатих та іменитих громадян зовні нічим особливим не виділялися. Це було характерним і для інших міст Еллади. Наприклад, в Афінах будинки Мільтіада, Арістіда та інших знаменитих людей того часу не відрізнялися від сусідніх. Становище змінилося в III ст., коли в Ольвії трохи пізніше, ніж у Греції, з'явилися великі приватні будинки, що різко контрастували з рядовими, скромнішими, і дрібними, дуже бідними. Багаті будинки вирости у центрі Верхнього та Нижнього міста. Їхні фасади відрізнялися добре підігнаним камінням, внутрішній дворик оточувала гарна колонада [42, с. 81].

Влада грецьких міст стежила за тим, щоб вуличні двері відчинялися всередину будинку, інакше вони загороджували і без того вузькі вулиці і провулки. Ці дерев'яні двері зазвичай мали дві стулки, про що свідчать знайдені в Ольвії кам'яні пороги з пазами вертикально прикріплених до ступок засувок. В якості дверних ручок навішувалися металеві кільця [98, с. 371].

За дверима вузький прохід вів у центральну частину будинку – внутрішній дворик. Сюди виходили вікна та двері всіх приміщень будинку, для них двір був основним джерелом світла. Залежно від достатку власника двори вимощували кам'яними плитами, битою керамікою чи щебенем. Коли дозволяла погода, у двориках проходило основне життя сім'ї: готували їжу, відпочивали, займалися різними господарськими справами [51, с. 69].

У будинках Нижнього міста у дворі нерідко розташовувався колодязь з питною водою. У Верхньому місті, де були відсутні джерела, для зберігання води служили спеціальні цистерни, що знаходилися не у дворі, а в підвалах чи закритих приміщеннях. Зупинимося у зв'язку з цим на питанні постачання питною водою ольвійської сім'ї.

Забезпечення сім'ї водою входило до кола щоденних обов'язків гречанок. Вони ходили за водою з гідріями, великими глечиками з вузьким горлом, двома ручками з боків та однієї біля вінця. Такі посудини часто знаходять під час розкопок Ольвії. Зображення гідрій на різних предметах античного мистецтва свідчить, що їх носили на невеликій підставці на голові, причому порожню посудину клали на бік, а повну ставили вертикально. Це вимагало певної вправності, і, мабуть, чоловіки не вмiли встановити гідрію на голові, бо на фризі Парфенона вони несуть їх на плечах [93, с. 34].

Постачання сім'ї водою в Ольвії відрізнялося залежно від того, у якій частині міста знаходився будинок. Вода в Гіпанісі, як і зараз, була засолена і непридатна для пиття, про що відомо з оповідання [4, с. 192]. У Нижньому місті виявлено кілька джерел з гарною питною водою. На місці їхнього виходу для зручності користування споруджували спеціальні кам'яні зливи. Але більшість джерел каптували для спрямування води в колодязі кам'яними водоводами. У деяких будинків колодязі знаходилися у власному дворі, мешканці інших будинків користувалися громадськими колодязями. Їхні шахти, круглі або прямокутні у плані, викладали з каменю та горловину закривали кришкою. Таким чином, мешканки Нижнього міста брали воду прямо у своєму будинку або ходили за нею до найближчих колодязів, які розташовувалися на одній вулиці через кожен квартал [61, с. 101].

Набагато складнішим було забезпечення водою у Верхньому місті, де водоносний шар лежав на глибині понад 30 м. Тут археологи знайшли всього одну криницю. Ця дуже глибока і складна гідротехнічна споруда забезпечувала водою гімнасій [66, с. 127]. У деяких будинках Верхнього міста споруджувалися цистерни, вкопані в землю та облицьовані вапняковим

розчином. Воду в них або збирали під час дощу по спеціальних жолобах з дахів або доставляли з Нижнього міста. Очевидно, у більшості будинків воду зберігали у амфорах. У нас немає чіткого уявлення про те, як мешканці Верхнього міста забезпечували себе водою. Адже цистерни знайдено далеко не у всіх житлових будинках. Припущення О. М. Карасьова про спорудження для потреб мешканців водосховища, що наповнювався за рахунок атмосферних опадів, зустріло серйозні заперечення вчених. При невеликій глибині такого водосховища та відсутності течії вода влітку повинна була цвісти та ставати непридатною для пиття, а сама споруда не має обґрунтованих археологічно підтверджень [57, с. 188]. Швидше за все, воду возили чи носили із джерел Нижнього міста.

У всіх частинах Ольвії була розвинена система каналізації. З дворів по водостоках, що пролягали під вимостками вулиць, дощові та, можливо, частково стічні води з деяких будинків відводилися до загальних колекторів [66, с. 140-141].

Переходячи до характеристики кімнат, слід нагадати повідомлення стародавніх авторів про поділ грецького будинку на чоловічу та жіночу половини. Остання називалася гінекеєм. У двоповерхових будинках другий поверх зазвичай відводився жінкам. У чоловічій половині будинку парадним приміщенням був андрон – кімната для прийому гостей (чоловіча кімната, або андронітід – спеціальне приміщення давньогрецького житлового будинку, призначені для святкувань і банкетів, куди допускались лише чоловіки). Проте андрон будували лише у будинках заможних людей. В Ольвії великі андрони виявлені у трьох грецьких будинках, один – у Верхньому місті, два інших – у Нижньому. Серед інших кімнат вони вирізнялися своєю висотою: 3,8-4,2 м. Середня висота решти кімнат у ольвійських будинках: 2,5-2,7 м. [50, с. 59]

Найбільш віддалені від світла кімнати служили спальнями, у яких зберігалися гроші та найцінніші речі. На жаль, археологічні матеріали рідко дозволяють визначити призначення кожного приміщення будинку; зараз

важко з'ясувати, в яких кімнатах жінки ткали і займалися рукоділлям, у яких жили господарі, їхні діти та прислуга, у яких готували та їли. Здавалося б, найлегше визначити місце розташування кухні, але рідкісні в Ольвії залишки стаціонарних вогнищ знайдені в приміщеннях явно не кухонного призначення [50, с. 108]. Через погодні умови їжу варили та смажили у дворі на відкритому вогнищі лише у суху погоду, взимку та під час дощів їжу готували на кухні, ймовірно, на переносних жаровнях. Ті самі жаровні служили для опалення кімнат. У них закладалося деревне вугілля, залишки якого нерідко зустрічаються у шарах ольвійського городища. У печах та відкритих вогнищах використовували більш дешеве та легко доступне паливо, головним чином очерет та солома, а також хмиз, гілля та поліна [95, с. 270].

Іноді з археологічних залишків вдається визначити місцезнаходження господарських приміщень. В одному, наприклад, було вкопано верхню частину розбитого піфосу з дном, закладеним уламками черепиці. Залишки риб'ячих кісток на дні піфосу показують, що там зберігали солону рибу. Стелі кімнат, мабуть, були білі, але про це не збереглося жодних археологічних свідчень. Долівка в більшості будинків були глинобитними. У кімнатах другого поверху чи над підвалами їх застилали деревом. Іноді дерев'яну підлогу робили в житлових підвальних приміщеннях [66, с. 39].

Залежно від достатку власника на підлогу клали килими, шкури або плетені з очерету та очерету циновки. Деяке уявлення про ольвійські циновки дає відбиток плетеної циновки, що зберігся на землі, в одному елліністичному склепі. Її товщина була 0,6-0,8 см, а величина клітин плетіння – 2-3 см [66, с. 39].

У багатих будинках підлоги андронів прикрашали мозаїкою. У Греції підлога, набрані з морської гальки, відомі з V ст., а у II ст. виникла мозаїка зі штучної маси, смальти [13, с. 290]. В Ольвії знайдено фрагменти трьох мозаїчних галькових підлог III ст., всі в центральній частині андрону. Уздовж його стін йшли неорнаментовані панелі завширшки 0,9 м, а середину кімнати

займав простір, викладений кольоровою галькою на вапняному розчині. В одному будинку галька не становила жодного певного малюнка, а двох інших із неї було викладено складні композиції.

У «будинку з вітварем» килимовий геометричний малюнок займав центральну частину кімнати і доходив до західної стіни, звідки входили в андрон; з трьох інших сторін мозаїку обрамляли оштукатурені панелі яскраво-малинового кольору. На їхньому тлі особливо добре виділялася композиція з річкової гальки білого, синього та темно-сірого кольорів. Пояси плетінки та меандра оточували сітку ромбів з хрестиками посередині (див. додаток 15). Мозаїчна частина відокремлювалася від оточуючих її панелей, в які стікала вода під час миття підлоги [50, с. 85]. Відомо, що підлогумили після закінчення трапези – перед початком пиття вина. Річкова галька у мокрому вигляді яскравіше блищить, і тоді викладений з неї малюнок виглядає ошатніше. Можливо, для цього підлогу неодноразово поливали водою під час прийому гостей.

Мозаїчна вимостка в андроні будинку біля кургану Зевсоа утворювала складний малюнок із синьої, білої та світло-жовтої гальки: включене у чотирикутну рамку коло заповнювала втрачена нині складна композиція, як можна уявити за подібними за схемою малюнка мозаїками Олінфа. Збереглися чотири пальметти, що оточували центральну композицію та два пояси орнаменту, зовнішній у вигляді хвилі та внутрішній зображенням пантер, левів, кабанів та грифонів. У цьому андроні навколо мозаїки розміщувалося на панелях 8 лож. У класичний період місце, де розміщувалося ложе, вирізнялося особливим піднесенням; потім різниця у висоті між підлогою та місцем для ложа зменшилася, а в ряді випадків і зовсім зникла, а проходи між ложами стали виділятися декоративним способом. Очевидно, так було у згаданому андроні, де збереглася одна галькова доріжка з дрібних темних камінців, обрамлені по краю смужкою світлих камінців [50, с. 55-57]. Про те, якими були ложа, що стояли в подібних багатих будинках, можна судити з зображення ложа на стелі

ситонів, виконаної ольвійським майстром, сучасником будинків з мозаїками (див. додаток 16).

Ольвійські андрони з підлогами, прикрашеними мозаїкою, мають аналогії в будинках Делосу, Афін і Олінфу [51, с. 109]. Їхнє внутрішнє оздоблення було виконане запрошеними з Греції майстрами.

У містах Північного Причорномор'я, крім Ольвії, сюжетну композицію з гальки знайдено лише в Херсонесі. Виконана також у період раннього еллінізму, вона прикрашала не андрон, а, мабуть, банне приміщення. На ній зображені дві оголені жінки, що миються біля лутерія (посуд для змішання вина з водою). В грецькій традиції в нього перед вживанням додавали джерельну воду) [13, с. 279]. Незначні залишки пілоги, вимощеної галькою, виявлені у Фанагорії, Пантікапеї, на садибі в окрузі Калос Лімена та в Керкінітіді [13, с. 291].

Стіни господарських приміщень та багатьох житлових кімнат в ольвійських будинках обмазували глиною та білили. У деяких підвальних житлових приміщеннях стіни з чудово підігнаних та добре оброблених плит вапняку та пісковіку залишалися, очевидно, без додаткового покриття. У таких кам'яних стінах зустрічаються спеціально викладені ніші різних форм та розмірів, розташовані на різній висоті. Можливо, невеликі ніші використовувалися для світильників, а у великих, мабуть, встановлювали зображення божеств. Адже на руїнах будинків археологи нерідко знаходять фрагменти теракотових та мармурових статуеток різних грецьких богів [51, с. 110].

У вітальнях не лише багатих, а й рядових будинків стіни покривали вапняною штукатуркою. Її численні уламки, знайдені під час розкопок, найчастіше забарвлені в червоний колір. Штукатурені стіни з'явилися в ольвійських будинках у класичний період і набули значного поширення в елліністичний період. У багатих будинках штукатурку прикрашали розписи червоного, жовтого, синього та чорного кольорів. Наприклад, стіни сусідньої з андроном кімнати в будинку біля Зевсового кургану були тоновані під

мармур із прожилками та оздоблені рельєфною штукатуркою із зображенням лесбійського кіматію (грец. кума – кирпатий – профільований поясок, до основних типів відносяться увігнутий і плаский – дорійський, більш урочистий іонійський (яйцеподібний), багато орнаментовани лесбійський (у вигляді сердечок)) на червоному фоні [66, с. 43].

Повністю піддається відновленню розпис стін однієї кімнати в будинку III – першої половини II ст., що знаходився в Террасному місті. Нижня частина стін близько 40 см була пофарбована темно-сірим кольором, верхня до стелі – яскраво-червоним. Ці частини розділені вузьким білим поясом 15 см заввишки темним орнаментом у вигляді кіл і трикутників [73, 146].

Археологічні знахідки свідчать, що в античних містах Північного Причорномор'я вживалися ті ж види меблів, що і в інших грецьких полісах: крісла, стільці, табурети, скрині, ложа, лавки для ніг та столи [95, с. 96]. Про ольвійські меблі можна скласти уявлення за фрагментами кістяних накладок, що їх прикрашали і за деякими творами мистецтва. Декілька кістяних накладок у вигляді лебединих голів свідчать про наявність в інтер'єрі багатих ольвійських будинків дорогих крісел та стільців. Саме такий тип прикрас цих предметів меблів поширився у Греції у VI-V ст. Тонкі пластинки виконані у невисокому рельєфі на лицьовій стороні; зворотний бік – плоский, іноді з перехрещеними лініями, нанесеними вістрям для кращого приклеювання основи. Ці накладки, здебільшого виготовлені зі слонової кістки, відносяться до імпортованих меблів [95, с. 96].

Сидіння стільців та табуретів складалося з дерев'яної рами з натягнутими шкіряними ременями або мотузками з рослинних волокон; на них часто клали подушку. Судячи з численних зображень, на стільцях зазвичай сиділи жінки (див. додаток 17); чоловікам же було звичніше лежати на ложі під час прийому їжі та відпочинку (див. додаток 18). Частіше, ніж крісла та стільці, для сидіння використовувалися табуретки та скрині. В останніх зберігали одяг, тканини, рукописи та інші предмети, тому скрині виконували роль сучасних шаф. Табуретки бували двох типів: квадратні з

прямими ніжками та складні дифроси з вигнутими ніжками [93, с. 38]. Складаний табурет-дифрос ми бачимо на розписах аттичних ваз, знайдених в Ольвії [94, с. 65].

Ложа виконували функції сучасних ліжок, а вдень служили місцем для їжі та відпочинку. Ложе складалося з дерев'яної, іноді бронзової рами, що стояла на чотирьох ніжках, на неї натягували ремені або мотузки, поверх них клали матрац, а під руку лежачого – подушку, часто не одну, як це видно на стелі ситонів. Зображення на цій стелі дає також уявлення про те, яким складним різьбленням в період еллінізму могли прикрашати ніжки ложа. У них, як і в інших видів меблів, нерідко були металеві закінчення у вигляді лап тварин. Такими є чотири бронзові ніжки у вигляді копит з ольвійського поховання кінця VI ст. [95, с. 88]

Дві знахідки свідчать про наявність дорогих лож у будинках ольвіополітів періоду еллінізму: це залишки дерев'яного ложа з бронзовим узголів'ям [92, с. 21] та кістяні накладки на горизонтальну планку ложа и на его ніжки. Накладки прикрашені меандром, волютами і листками пальмет [95, с. 93].

Крісла, стільці та ложа мали високі ніжки, тож, сидячи на них, людина не діставала ногами землі, а спиралася на невисоку лавку; вона служила підставкою, за допомогою якої підіймалися на ложе. Такі лавочки неодноразово зображувалися на ольвійських теракотах класичного і елліністичного періодів, атак само із зображенням бюогинь Деметри і Кібели, що розміщувались біля ніг сидячої людини [82, с. 37].

Столи в будинках еллінів використовували виключно під час їжі, причому великих столів на декілька персон не робили. Античні автори неодноразово писали, що під час бенкетів біля кожного ложа ставився невеликий столик із їжею; після їжі його або несли, або засували під ложа [6, с. 252]. Такі столики часто зображались на боспорських та херсонеських надгробних рельєфах [69, с. 79].

У VI-V ст. чотирикутні стільниці спиралися на чотири, але частіше на три ніжки. Біля столу з трьома ніжками дві були на ширшій стороні, що ставилася біля узголів'я ложа, а третя ніжка містилася всередині вужчої частини. У IV ст. з'являються круглі столи на трьох ніжках у формі лап тварин і поступово витісняють чотирикутні [93, с. 39]. Саме такий круглий столик з вигнутими ніжками у вигляді левових лап зображений перед узголів'ям ложа на стелі ситонів. На столику стоїть посуд з їжею. Людина, яка лежить на ложі, тримає в руці ритон, який, після того, як вино випивалось, вона ставила на столик. Невелика величина і висота столика демонструє, що його можна було легко перенести і прибрати під ложе [95, с. 95].

Греки часто драпірували свої меблі кольоровими покривалами, а для м'якості клали на неї матраци та подушки. Їхнє існування в Ольвії ілюструється рядом зображень. На ложі, представленому на стелі ситонів, лежать матрац і дві подушки. Крісло Кібели на теракотах та рельєфах часто драпірується покривалом. Матраци та подушки, залежно від достатку власника, набивали вовною, пір'ям, сухим листям, сіном і соломою. Матеріал для них ткали з вовни та льону. Їх часто прикрашали кольоровими смугами, оскільки на вазах VI-V ст. ці тканини зазвичай малюють смугастими. Поряд із тканинами на ложа часто клали овечі шкіри та шкіри диких тварин [93, с. 40].

В інтер'єрі грецького будинку тканини використовували не тільки для меблів, їх також вішали на стіни та в отвори дверей [93, с. 40]. За творами античного мистецтва можна зробити висновок, що елліни розвішували по стінах різноманітні предмети побуту (різні судини, ручні дзеркала, рушники, пов'язки, сандалії), а також музичні інструменти та озброєння [66, с. 44].

Таким чином, на стінах було те, що тепер зазвичай зберігають у шафах, яких в античності не було. Тому, відтворюючи інтер'єр навіть скромного житла ольвіополітів, треба уявити кімнати, розцвічені тканинами та різними предметами, що висіли на стінах. Серед них були також теракотові протоми та статуетки зі спеціальними отворами для підвішування. Подібні отвори є

також на тарілках, але для багатьох посудин вони не були потрібні, оскільки їх вішали за ручку [37, с. 284].

Насамкінець варто зупинитися на такому питанні, як освітлення кімнат. Як зазначалося вище, джерелом денного світла служили двері, що виходили надвір, і нечисленні невеликі вікна. Які вони були в Ольвії, можна судити в основному за грецькими аналогіями, оскільки наземні частини стін збереглися лише невелику висоту. Відомі тільки вікна, що іноді зустрічаються в підвальних приміщеннях. В одному будинку Верхнього міста верхньої частини південної стіни житлового підвалу виявлено вікно розміром 60x65 см; воно виходило на сходову клітку, що з'єднувала наземну частину будинку з підземною [66, с. 39]. Все сказане показує, що не тільки підземні, а й наземні кімнати не могли бути особливо світлими.

У темний час доби кімнати освітлювалися світильниками (див. додаток 19). Їх часто знаходять під час розкопок Ольвії. Спочатку вони були виключно привізними, а в епоху еллінізму налагодилося місцеве їхнє виробництво [36, с. 145].

Грецькі світильники виготовлялися головним чином з глини, рідше з бронзи, іноді навіть з золота та срібла. Ольвійські світильники майже всі керамічні; знайдено декілька бронзових. Розрізняються два типи світильників: відкриті та закриті. У перших відкритий резервуар, куди наливали масло, у других він закритий, і масло вливали через ріжок, в який вставлявся гніт з серцевини тростини чи рослинних волокон. Найчастіше зустрічаються світильники з одним ріжком, рідше з двома і дуже рідко з трьома і більше ріжками. Світло від них було слабким і давало багато кіптяви, яку, як правило, видно на ріжці світильника; ця кіптява, звичайно, сильно забруднювала стіни приміщень [93, с. 41].

На закінчення зазначимо, що у грецьких полісах лише повноправні громадяни могли володіти землею та домами [21, с. 20]. Це вважалося такою важливою відмінною рисою громадянина, що навіть найбільш бідні з них жили в власних будинках: наприклад, афінський бідняк-інвалід, який існував на

невелику державну допомогу. Метеки, вільновідпущеники та приїжджі селилися у наймані будинки [93, с. 41].

Серед розкопаних залишків ольвійських будинків є дуже скромні житла. Наприклад, один будинок з двором на ділянці I займав лише 85 кв. м. Два маленькі житлові приміщення та одне господарське виходили у вузький, брукований плитами дворик. Сирцеві стіни будинку стояли на дуже низькому кам'яному цоколі. Відсутність уламків черепиці вказує на те, що дах таких будинків був солом'яним або очеретяним, ймовірно, покритим шаром глини [66, с. 45].

Власники будинків в Ольвії використовували їх головним чином для власного житла. Проте вже з V ст. відомо, що кімнати в Ольвії віддавали в оренду. Про це розповідається в листі Артикона своїм домочадцям, яких загрожують вигнати, ймовірно, за прострочення сплати з дому Мілліона. Артикон радить їм переселитися в кімнату до Агтака, а якщо він не дозволить, то до дому до Агатарха. Як квартирну плату автор листи пропонує розрахуватися вовною [18, с. 78].

Таким чином, за археологічними джерелами вдається більш-менш уявити античну Ольвію догетського періоду: її оборонні стіни та вежі, які не раз зазнали натиску ворогів, скромні за невеликим винятком житлові будинки в один-два поверхи, вузькі одноманітні вулиці та ошатний порівняно з ними центр з традиційною агорою та двома теменосами, де, за загальноеллінським звичаєм, щодня бував кожен громадянин...

Громада міста дбала про спорудження громадських будівель, храмів та вівтарів, про прикрасу міста скульптурами. Для цього наймали досвідчених архітекторів та скульпторів з різних міст Еллади.

Починаючи з V ст. до н.е. ольвіополіти жили в таких же будинках, які будували в інших грецьких містах. Ольвійські будинки відрізнялися лише наявністю житлових підвальних приміщень, які виникли внаслідок пристосування житла до суворішого, ніж у Елладі, клімату Північного Причорномор'я. Усі існуючі відомості про інтер'єр ольвійських жител

свідчать про його типово грецький характер. Для будівництва та оздоблення найбагатших будинків запрошували майстерних майстрів з інших міст, але більшість будівель споруджували місцеві фахівці.

РОЗДІЛ 2. ПЛАНУВАННЯ Й АРХІТЕКТУРА АНТИЧНОЇ БОРИСФЕНДИ

Поселення на острові Березань, що лежить у гирлі двох найбільших річок півдня України – Дніпра та Південного Бугу, на загальну думку фахівців у галузі античної історії, – найдавніша археологічна пам'ятка епохи Великої Грецької колонізації у Північному Причорномор'ї. Цей античний населений пункт обґрунтовано визнається ключем до розуміння цілого комплексу дискусійних проблем, пов'язаних з колонізаційним процесом, грандіозним за своїми масштабами для людей того часу, що протягом двох століть охопив практично все узбережжя Середземного та Чорного морів. Як відомо, ця епоха стала переломною в історії античної цивілізації.

Березанське поселення, відоме в античному світі під назвою Борисфен, виявившись першою ланкою в ланцюзі грецьких полісів, що виникли на північному узбережжі Понту в архаїчну епоху, ініціювало торговельну і культурну експансію стародавніх греків в Північне Причорномор'я, стало ретранслятором традицій Лісостепої і Степової Скіфії. Як контактна зона греко-варварської взаємодії, розташованої в серединній частині Геродотової Скіфії, Борисфен став потужним «магнітом», що притягнув у полі свого економічного та політичного впливу найактивніших представників різних місцевих племен, що залишили численні сліди своєї присутності в матеріальній культурі Березанського поселення.

Згідно даних античної писемної традиції, донесеної візантійським хроністом євсевієм Ієронімом, на Березені заснували поселення вихідці з м. Мілет. Це відбулося між 647/646 рр. до н.е. [84, с. 6].

Наслідком військово-політичної нестабільності на східному узбережжі Малої Азії у VII ст. до н. е., очевидно, стало погіршення тут соціально-економічної обстановки. У цій ситуації грецьким полісам Іонії для підтримки оптимального рівня існування, швидше за все, були потрібні нові ринки сировини та продовольства. Їхні пошуки, мабуть, і стали головною метою

грецьких мореплавців на ранньому етапі освоєння Північно-Західного Причорномор'я. Наявність постійної загрози з боку Лідії та кочівників, ймовірно, вимагала мобілізації всіх ресурсів для захисту полісів та не сприяла колонізаційній діяльності. Виведення колоній, як вважають, найчастіше відбувалося у відносно стабільні періоди життя поліса, після ліквідації військової небезпеки [41, с. 38].

Все вищезазначене однаковою мірою було притаманне і Мілету, який займав лідируючу позицію серед іонійських центрів – учасників колонізаційного руху. Драматичні перипетії боротьби з Лідійським царством добре відомі. Вихідці з Мілета, безперечно, були найактивнішою і заповзятливою частиною іонійських мореплавців та торговців. До кола їх комерційних інтересів, безпосередньо пов'язаних з районом Нижнього Побужжя, як припускають, могли входити пошук і придбання таких товарів, як риба, ліс, метали і, безумовно, зерно [109, с. 99].

Якщо потреби мілетських купців у вивезенні двох перших категорій товарів могли бути забезпечені у Дніпро-Бузькому регіоні повністю, а їхні запити щодо інших товарів – лише частково, то доводиться визнати, що можливості першопрохідників щодо створення бази товарного сільськогосподарського виробництва на Березані або в її околицях через крайню їх нечисленність були дуже обмеженими. Враховуючи першорядне значення для метрополії продуктів харчування, передусім хліба, можна припустити, що налагодження стійких і постійних зв'язків із землеробськими районами Лісостепу стало одним із першочергових завдань грецьких купців. Вважається, що в обмін на зерно туди могли постачати з морського узбережжя: в першу чергу вино, що ймовірно транспортувалося переважно в бурдюках або інших ємкостях, що не б'ються; дорогі вовняні тканини та інші вироби грецьких ремісників, спочатку, мабуть, нечисленні та виконані з матеріалів, що не збереглися до нашого часу [19, с. 54-55].

Спочатку весь античний імпорт міг осідати в коморах місцевої знаті і лише пізніше, та й то лише частково, поширився серед решти варварського

населення, що поступово залучалося до зони безпосередніх контактів з еллінами. Результатом успішної економічної політики греків, здається, стало осідання на Березані різних за чисельністю та походженням груп місцевого населення – землеробів і кочівників. Початок цього процесу було покладено ймовірно наприкінці VII ст. до н.е., коли на півострові з'явилися перші стаціонарні житла. Не можна виключати існування насамперед тимчасових жител типу юрт або наметів, які археологічно не фіксуються на Березані [102, с. 215].

З цього моменту розпочався новий – другий – період в історії Березанського поселення, тривалість якого склала близько семи чи восьми десятиліть. У межах цього тимчасового відрізка можна виділити два етапи, розділених кордоном першої та другої чвертей VI ст. до н.е. Верхньою хронологічною межею цього періоду є кінець третьої чверті VI ст. до н.е. – період кардинальних змін у культурі Березанського поселення [23, с. 14].

Як стало вже очевидним, на початку зазначеного періоду поселення не мало чітко організованої планувальної структури. Житлова забудова велася стихійно, мабуть, у межах прибережних частин півострова. Простір усередині його вже на ранньому етапі існування поселення могло бути відведено під господарську зону. Житла, зазвичай, являли собою примітивні землянки чи напівземлянки різної у плані форми, площею, зазвичай, від 3 до 14 кв.м (див. додатки 20-21). Їхній характеристиці варто приділити особливу увагу, оскільки вони значною мірою визначали специфіку домобудівництва Березанського поселення, а також Нижнього Побужжя загалом.

На цей час на Березані розкопано понад дві сотні землянкових структур, у тому числі близько трьох чвертей будівель більш-менш задовільно документовані. Однак, через ігнорування дослідниками деталей конструкції останніх, в їхніх описах нерідко зустрічаються прикрі прогалини. Тим часом через широке поширення землянних споруд на пам'ятниках Нижнього Побужжя в літературі неодноразово висвітлювалися питання їх будівництва.

Відповідно до загальної думки, типологія такого роду споруд будується з урахуванням таких формальних ознак: розміри, планування, об'ємне рішення та функціональне призначення.

Щодо аналізу землянкових структур за двома останніми ознаками серйозних розбіжностей між дослідниками нині немає. Залежно від глибини котловану заглиблені в землю житла зазвичай поділяються на землянки та напівземлянки. У першому випадку мається на увазі, що споруда на всю висоту стін заглиблена в землю, у другому – передбачається наявність наземних кам'яних, сирцевих або дерев'яних стінних конструкцій при глибині котловану не менше ніж 0,20 – 0,30 м [47, с. 3]. Конструкція покрівлі заглиблених у землю будівель залежала від форми їхнього плану та взаєморозташування виритих у підлозі ямок для встановлення опор. Вважається, що при круглій формі плану будівництва дах був конічним з центральним підпірним стовпом, а при чотирикутній плані – одно- або двосхилим, при безрозпірному варіанті – що спиралася на наземні сирцеві стіни, а при розпірному – на дерев'яну каркасно-стовпову несучу конструкцію. У землянках овальної форми могли поєднуватися обидва типи даху. Покрівлі робились легкими, вірогідно з очерету з глиняною стяжкою. Їх нахил міг досягати 50° [51, с. 13-14].

Розташування входу в більшій частині житла невідоме внаслідок його влаштування найчастіше за рахунок простору камери. Лише в поодиноких випадках засвідчені ступінчасті врізки в бортах котловану. Таким чином, залишається тільки припустити, що вхід у землянку міг бути влаштований як з торцевої, так і з бічної сторони. Судячи з типового розташування окремих елементів інтер'єру у південній половині значної частини землянок та напівземлянок архаїчної Березані, переважала північна орієнтація будівель – [102, с. 216].

За своїм функціональним призначенням землянки та напівземлянки, як правило, поділяють на житлові та господарські чи виробничо-господарські. Вироблення об'єктивного критерію такого роду поділу будівельних

комплексів дуже ускладнене в умовах відносно низького рівня соціально-економічного розвитку мешканців поселення на ранньому етапі його історії та відсутності діагностуючого матеріалу – знахідок *in situ*. Як наслідок цього землянні структури Березані навряд чи можуть бути диференційовані за функціональною ознакою, оскільки різного роду господарська та реміснична діяльність могла здійснюватись безпосередньо у житлах. Однак зауважимо, що специфіка ряду будівельних комплексів дозволяє інтерпретувати їх як льохи-сховища та залізобудівні майстерні [101, с. 130].

Непрямими свідченнями нежитлової, господарської функції землянки може бути відсутність у ній опалювальних пристроїв, будь-яких деталей інтер'єру та елементів благоустрою, а також невеликі розміри споруди. Вказаним вимогам тісно чи іншою мірою відповідають лише дванадцять будівельних комплексів Березанського поселення. Вони представлені землянками та напівземлянками різної форми плану. Їх площа коливається від 2 до 10 кв.м, а глибина – від 0,3 до 1,5 м. Кількість цих будівель настільки незначна, що навряд чи є необхідність більш детального їх опису. На відміну від них, великий інтерес становлять будівельні комплекси виробничого призначення. Судячи з виявлених у них шарів залізної іржі та залишків металевих шлаків, всі вони якимось чином пов'язані із залізобудівним виробництвом.

Чотири таких комплекси були відкриті на Східній ділянці поселення та описані ще В. В. Лапіним [60, с. 47]. Три з них мали вигляд круглих басейнів, діаметром 3,5-4,0 м та глибиною 1,1-1,3 м, четвертий був чотирикутним у плані форми, розмірами 3,2х3,8 м та глибиною 1,2 м [68, с. 11]. Ще три споруди схожого призначення, але дещо відрізнялися за своїм плануванням від попередніх, були виявлені на Північно-Західній ділянці поселення. З них детальному опису піддається лише одне, розкрите 1983 р. [24, с. 121]. Воно мало овальну в плані форму, розмірами 6.4х4,8 м, і глибину 0,75 м. Вхід у будівлю у вигляді врізки в борт котловану знаходився в її північній частині. Біля південної стінки розташовувалося відкрите глинобитне вогнище.

Центральна частина будівлі, діаметром 2,8 м, була заглиблена на 0,20 м відносно решти площі землянки та заповнена іржею та шматками залізних шлаків. У центрі та по краях цього заглиблення, у підлозі, були виявлені ямки для опор перекриття. Тут же була вирита невелика очисна яма, яка, можливо, служила залізоплавильним горном.

При визначенні житлових споруд, поза всяким сумнівом, велике значення мають елементи їхнього благоустрою та інтер'єру. У такого роду землянках і напівземлянках Березанського поселення, як правило, буває простежена глиняна, іноді багаторазова обмазка підлоги, а зрідка і стін. Для обігріву житла, і навіть для приготування їжі зазвичай використовувалися осередки відкритого типу, рідше переносні жаровні (див. додаток 22) і дуже рідко стаціонарні печі (див. додаток 23).

Останні, як правило, були глинобитними, круглою в плані форми, з подами з каміння або уламків кераміки, покладених на шар морського піску або черепашок. Інтер'єр такого роду житла найчастіше відрізнявся простотою. У підлозі робилися заглиблення для встановлення кухонного посуду або амфор, іноді тут же викопувалися невеликі господарські ями для зберігання їстівних запасів. Зрідка в бортах котловану влаштовувалися одна чи дві ніші, можливо для зберігання посуду. Очевидно, таке ж, господарське чи побутове, призначення мали так звані апсидальні виступи – свого роду ніші великого розміру, виявлені у двох землянках Східної ділянки поселення. У трьох будинках знайдено так звані лежанки, що примикали до стін у вигляді земляного уступу, завширшки до 1,0 м і заввишки 0,20-0,30 м [68, с. 12].

Цікавою деталлю інтер'єру заглибленого в землю житла були «столики», виявлені на багатьох пам'ятках Нижнього Побужжя. На Березані ці споруди, виявлені у понад двадцяти напівземлянках, мали таку конструкцію (див. додаток 24). Так званий столик зазвичай являв собою глинобитний майданчик довжиною 0,7-1,0 м, шириною 0,5-0,9 м і висотою 0,2-0,5 м, часто фанерований плоским камінням. Краї майданчика були

оформлені у вигляді бортів, шириною та висотою близько 0,1 м. В деяких випадках її поверхня буває обпалена та покрита шаром вуглинок та золи. «Столики», як правило, розміщувались в південній половині житла біля борту котловану. Дуже часто поряд з ними можна виявити одну або дві ямки для встановлення великих судин типу амфор або ліпних горщиків [59, с. 8].

Завершуючи короткий опис інтер'єру заглиблених у землю жител Березанського поселення, не можна не відзначити одну важливу особливість їх розвитку – поступове ускладнення внутрішнього оформлення цих споруд. Якщо характерною рисою внутрішнього устрою землянок та напівземлянок першої половини VI ст. до н.е. служила простота, то інтер'єр жител третьої чверті цього століття вже відрізнявся значною різноманітністю. Майже в кожній другій споруді цього часу було виявлено один або кілька з перерахованих пристроїв: «столик» або сирцева загородка, ямки для установки посудин або побутові ніші, господарські ями, «лежанки» [68, с. 13].

Аналіз планувального рішення землянок і напівземлянок безпосередньо пов'язаний з питанням про кількість приміщень, що становили одне заглиблене в землю житло. Як показали спеціальні дослідження, у пізньоархаїчний час у Нижньому Побужжі були поширені переважно однокамерні землянки [51, с. 20]. Проте, на думку В. В. Лапіна [63, с. 158], Березанське поселення було винятком: допускалося існування у ньому заглиблених у землю багатокамерних будівельних комплексів, які, на його думку, служили важливою ланкою еволюції від однокамерних землянок до наземних будинків античного типу.

Протягом перших трьох чвертей VI ст. до н.е. грецькі висілки, що виникали в різний час у Нижньому Побужжі, швидше за все були інкорпоровані в структуру більш-менш великих варварських поселень, одне з яких було розташоване на Березані, а інше – трохи вище за течією Гіпаніса, на його правому березі – в районі майбутньої Ольвії. Згідно з існуючою думкою, якась частина заглиблених у землю житлових споруд цих поселень

могла належати грецьким колоністам [24, с. 120]. Використання ними житла місцевих типів диктувалося не так специфікою кліматичних умов Північно-Західного Причорномор'я або відсутністю бази будівельного виробництва, як вважають деякі дослідники [51, с. 28], як на думку С. Соловйова, особливостями способу життя та психології торговців, якими були перші грецькі поселенці. Поза всяким сумнівом, успіх діяльності останніх багато в чому залежав від ступеня їх оперативності та комунікабельності, здатності адаптуватися до різних умов змін життя, що часто змінюються, і не в останню чергу від необтяженості домашнім скарбом. На відміну від інших категорій населення грецького поліса, зокрема землеробів і ремісників, торговці через особливості своєї професії, безумовно, були найбільш лабільною соціальною групою в плані культурної взаємодії з іноетнічними суспільствами [96, с. 89].

У зв'язку з цим можна згадати чотири будівельних комплекси першої половини VI ст. до н.е., що виділялися серед землянок та напівземлянок Березанського поселення своїми порівняно великими розмірами та ретельним оздобленням дна та бортів котловану, а також наявністю печей та вогнищ оригінальної конструкції. В них були використані верхні частини амфор, перевернуті вниз горлом і обмазані глиною. Як було встановлено, осередки такого типу не зустрічалися у типових землянках та напівземлянках Березані. Лише з другої половини VI ст. до н.е. вони почали широко застосовуватися в інтер'єрі наземних сирцево-кам'яних будинків Борисфена. Крім того, в одній з цих споруд (див. додаток 25), крім інших особливостей, спостерігалася і така: одна з її стін була складена за ліжковою системою з цеглин, що близькі за розмірами до тих, які пізніше застосовувалися в наземному домобудівництві. Більше того, один з таких комплексів в силу своєї явної незвичайності заслуговує на більш пильну увагу.

Мова йтиме про будову чотирикутної в плані форми (див. додатки 26-27), загальною площею близько 38 кв.м, заглибленому в землю на 1 м [96, с. 90]. Її функціонування відноситься до другої чверті VI ст. до н.е. Однею, але,

мабуть, найвизначнішою з особливостей цієї будівлі стало влаштування в ній по периметру котловану і на всю висоту його бортів кам'яних цоколів стін, шириною 0,5 м, наземні частини яких були складені з цегли. Нижній ряд цоколя на висоту 0,55 м складався з великих полігональних плит, поставлених на ребро, поверх яких було укладено чотири ряди плоских каменів. Вхід у будівлю був влаштований в її південній стіні, від нього всередину житла вели чотириступінчасті сходи, складені з кам'яних плит. Будівля була однокамерною, однак, її внутрішній простір, площею близько 28 кв.м, все ж таки, ймовірно, ділився у свідомості його мешканців на дві різнофункціональні «половини»: житлову та кухонну. Остання займала головним чином північно-західний сектор житла, де знаходилися печі та вогнища оригінальної конструкції. Також використовувалися переносні жаровні. Поруч з усіма цими опалювально-нагрівальними пристроями, у підлозі, були вириті ямки для встановлення посудин. У міру зношування печей та вогнищ на їх місці склалися такі ж нові, а рівень підлоги відповідно підвищувався за рахунок чергового шару глиняної обмазки. Так, на думку С. Соловйова [96, с. 91] могло продовжуватися протягом щонайменше чверті століття.

Частина заглиблень у підлозі будівлі була пов'язана з конструкцією покрівлі, що дозволяє провести об'ємну реконструкцію споруди. Судячи з розташування ямок для опор конькового прогону, виритих по поздовжній осі житла, був застосований безрозпірний варіант двосхилої покрівлі, що спиралася на прогін і стіни. Крім цього, додаткові опори, мабуть, були вриті вздовж бічних стін будівлі. Одна бічна – західна – і, можливо, південна торцева стінки були укріплені плетеною конструкцією, від якої збереглися сліди в підлозі житла. Таким чином, враховуючи глибину котловану (1,0 м), висоту дверного отвору (не менше 1,7 м), кут нахилу схилів (щонайменше 18-20°), можна припустити, що максимальна висота будови від рівня підлоги склала 3,8 м, а висота його над рівнем стародавньої денної поверхні, відповідно, сягала 2,7 м [96, с. 91] (див. додаток 28).

Насьогодні більшість дослідників сходиться у думці, що час суттєвих змін у культурному розвитку Березанського поселення посідає третю чверть VI ст. до н.е. З погляду деяких з них, які спираються на результати археологічних досліджень останніх років, точнішим буде відносити цей історичний факт вже до кінця зазначеного двадцятип'ятиліття [96, с. 90], а не до його початку, як вважала свого часу Л. В. Копейкіна [39, с. 197].

Найбільш помітними ці зміни були насамперед у галузі будівельної практики жителів поселення, оскільки вони ознаменувалися переходом до наземного сирцево-кам'яного будівництва [39, с. 198]. Згідно з даними археології, перехід до такого типу будівництва відбувся на більшій частині території Березані, раніше зайнятої землянковою забудовою. Однак спочатку наземним домобудівництвом були охоплені головним чином північна та північно-східна частини Березанського поселення. У дуже короткий термін тут було проведено додаткові будівельні роботи, в ході яких було засипано землю та перекрито шаром глини котловани землянних споруд та вирівняно давню денну поверхню. Тим часом, околиці поселення, особливо його східний район, як і раніше, забудовувалися землянками та напівземлянками аж до самого початку V ст. до н. е., коли їх, нарешті, змінили наземні будинки [59, с. 152].

Наземні будинки мали площу від 100 до 260 кв.м, а, можливо, і трохи більше цього, і склалися з кількох житлових та господарських приміщень, по-різному згрупованих відносно внутрішнього двору (див. додаток 29). У кімнатах, залежно від їх призначення, були печі, вогнища (див. додаток 30), переносні жаровні, опалювальна система за типом каміну, вимостки та водостоки. У дворах, частково замощених уламками кераміки та дрібним камінням, розташовувалися колодязі, яма-льох, віттарі та водостоки [96, с. 90] (див. додатки 31-34).

В об'ємному відношенні будинки, швидше за все, були одноповерховими, хоча не можна виключати і можливість влаштування другого поверху над окремими приміщеннями. Цьому не суперечать відомі

характеристики стінних конструкцій березанських будівель: товщина кам'яних цоколів стін коливалася в межах 0,4-0,6 м, вони були складені з використанням як іррегулярної, так і регулярних систем кладки. Останні – найчастіше двох-трьохшарові, рідше орфостатні. Кладка була переважно однорядною. Ближче до середини першого етапу став застосовуватись виділений фундаментний ряд. Якість будівельних робіт була різною і, мабуть, залежала від добробуту господаря будинку. Загалом рівень будівельної техніки був досить високим. Наземні будинки зазвичай були безордерними.

В якості прикладу типових жител Березані цього часу можна навести два будинки, що входили до складу житлового кварталу в північно-західній частині поселення [23, с. 36]. Один із них був споруджений в останні роки третьої чверті VI ст. до н.е. і вже наприкінці цього століття зазнав перебудови. Його функціонування повністю припиняється у першій третині V ст. до н.е. Від комплексу частково збереглися кам'яні цоколи сирцевих стін завтовшки 0,45-0,60 м, висотою 0,20-0,60 м, перегородки між приміщеннями були на 0,10-0,15 м вужчими за зовнішні стіни. Кладка велася, як правило, за двошаровою однорядною системою з елементами іррегулярності з рваного сплющеного каміння місцевого вапняку з додаванням валунів привізних порід. На окремих каменях спостерігалася слабка підтеска з лицьових сторін. У ряді випадків застосовувалася тришарова однорядна постелисто-орфостатна система кладки із забутуванням середнього шару дрібним камінням та глиною. Сирцеві частини стін, швидше за все, були складені за одношаровою системою.

Інший будинок цього ж кварталу (див. додаток 36), розташований по сусідству з вищеописаним (в ході розкопок він отримав номер 4) (обидві будівлі мали одну спільну стіну – бічну), було збудовано наприкінці VI ст. н.е., тобто вже в ході перебудови будинку 2 і припинив своє функціонування в першій третині V ст. до н.е. Площа будинку 4 досягала 181 кв. Він складався з п'яти приміщень, Г-подібно розташованих навколо двору, що займав південно-західну частину будівлі. Площа двору – 54 кв.м, що становило 30%

усієї площі забудови. Вхід у будинок, очевидно, був облаштований у глухій південній стіні двору.

Від стін будівлі частково збереглися кам'яні цоколі, шириною 0,45-0,50 м, що досягали у висоту 0,60 м, які спиралися на фундамент, складений з одного ряду плоских плит вапняку, шириною 0,60 м, висотою 0,10 м. Самі цоколі були викладені за однорядною двошаровою системою. Для цього були використані добре викадровані, з обтесуванням, дрібноколоті з лицьового боку камені, близькі за своїми розмірами. Верхня частина стін, очевидно, була складена з сирцевої цегли.

Характер об'ємного вирішення будинку 4 є наступним. Будівля, мабуть, була одноповерховою. Оскільки величина прольотів північних приміщень, що перекриваються, становила 5,2-5,3 м, а східних – 4,5-4,8 м, найімовірніше допускати як у першому, так і в другому випадку застосування двосхилого варіанту даху з саманним, у зв'язку з відсутністю залишків черепиці, покриттям. Враховуючи поширений в античних житлових будинках кут нахилу схилів покрівлі в 17-21°, висота верхньої точки даху над поверхнею двору, розташованої на 0,10-0,15 м нижче за підлоги приміщень, склала б таким чином 3,3 м. Кімнати будинку, за винятком лише однієї, що займала його південно-східний кут, явно відкривалися у двір, хоча місця дверних отворів у процесі розкопок були простежені.

Великий інтерес, безсумнівно, представляє ще одна будівля Березанського поселення даного часу – будинок 8, частково розкопаний в 1991 р. Вже зараз цілком можна стверджувати, що це перша в Північному Причорномор'ї приватна ордерна споруда пізньоархаїчної епохи. Її спорудження припало на кінець третьої чверті VI ст. до н.е. У планувальну схему будівлі був включений чотириколонний портик, що відкривався у двір – швидше за все простада, влаштована перед північною групою житлових приміщень. Колони портика, ймовірно виготовлені з дерева, спиралися на кам'яні бази, три з яких, що збереглися *in situ*, були встановлені з інтервалом 1,95 м. [96, с. 91]

Описані особливості березанських житлових будинків пізно-архаїчного часу дозволяють стверджувати, що цінність їх як джерела для вивчення початкового етапу еволюції античних жител Північного Причорномор'я дуже велика. Більше того, ці будівлі, безперечно, служать чудовим прикладом прямого перенесення з Греції в область Нижнього Побужжя вже сформованого об'ємно-планувального типу грецького міського житлового будинку. Архітектурний вигляд березанських наземних будинків, безсумнівно, вказує на міський характер будівництва. Лише у малій частині будівель спостерігалися окремі риси подібності з античними сільськими житлами, що насамперед виявилось відносно великої площі внутрішнього двору.

На початку V ст. до н.е. площа Березанського поселення досягла максимальних за всю його історію розмірів. Складається враження, що більшість території поселення, відведеної під наземну забудову, було освоєно майже одночасно і вже від початку аналізованого періоду. Відповідно до матеріалів розкопок на Північно-Західній ділянці, наприкінці VI ст. до н.е. внутрішнє планування кварталів і більшості будинків, що в них входили, зазнало істотних змін, ймовірно подібним чином і в цей же час зачепили й інші райони поселення, проте не спричинили кардинального перепланування поселення в цілому. Вказана перебудова проводилася часом у спішному порядку і навіть зі зниженням якості будівельних робіт, проте саме на неї припадає пік розвитку будівельного виробництва Березані, що, безсумнівно, надало їй характерних рис античного міста [23, с. 37].

В ході археологічних розкопок під керівництвом наукового співробітника відділу античної археології Інституту археології НАН України В. Назарова у центрі острова в районі західної межі поселення, приблизно за 100 метрів від урвища (ділянка «Г») було виявлено теменос.

До початку розкопок денна поверхня була досить рівним майданчиком з невеликим ухилом на північ. Практично початок розкопкам території, де пізніше виявився теменос, було покладено розвідувальними роботами

1984 р., коли у південно-західній частині поселення з метою вивчення стратиграфії та характеру забудови було закладено серію шурфів. (5 x 5 м). В одному з них було виявлено монолітний вапняковий вівтар круглої форми, аналогічний вівтарям, що знаходяться на території другого теменосу Ольвії [67, с. 265]. У 1996-1999 роках. тут було проведено розкопки широкою площею, і на сьогодні практично завершено дослідження культового комплексу, який нами інтерпретований як святилище Афродіти. Зазначений комплекс включав стіни огорожі священної ділянки, вівтар та храм (рис. 2-4). Кам'яні, що збереглися будівельні залишки залягають на глибині лише близько 40 см від рівня сучасної денної поверхні. У 1996-1999 роках. тут було проведено розкопки широкою площею (575 м. кв.), і станом на 200 рік практично завершено дослідження культового комплексу, який дослідник інтерпретував як святилище Афродіти. Зазначений комплекс включав стіни огорожі священної ділянки, вівтар та храм (див. додатки 37-39). Кам'яні будівельні залишки, що збереглися, залягають на глибині лише близько 40 см від рівня сучасної денної поверхні [71, с. 156].

За припущенням автора розкопок В. В. Назарова тут простежуються два хронологічно поки що не помітні будівельні періоди, що охоплюють другу половину VI – початок V ст. до н.е. В першому з них, до якого В. В. Назаров відносить і будівництво храму, територію теменосу (кладки № 224, 225, 237, 236), пов'язана з храмом, була більшою, ніж згодом. У другому будівельному періоді площа ділянки, на якій розташовувався храм, скорочується за рахунок зведення стін № 226 і 223 і становить близько 130 м. кв.

Як вважає С. Крижицький, з огляду на відсутність чітких хронологічних реперів і надійних стратиграфічних прив'язок, більш реальним буде співвідносити появу храму з будівництвом пізньої огорожі (кладка № 226). На користь цього свідчить цілком випадковий характер розташування храму по відношенню до огорожі першого будівельного періоду (кладки № 236, 237) і, навпаки, – чіткий зв'язок храму в

планувальному відношенні з пізнішою огорожею (кладка № 226). Це дає підстави припускати, що у другому будівельному періоді на теменосі спеціально виділяється ділянка для будівництва храму та здійснюється його будівництво [54, с. 166].

У зв'язку з цим С. Крижицький вважає, що датування храму можна дещо уточнити, виходячи з таких міркувань. Храм розташовується у верхньому культурному шарі, сумарно датованому другою половиною VI – початком V ст. до н.е. Звідси випливає, що час початку функціонування храму (тобто початку утворення шару, в якому знаходився храм), якщо його визначати, як належить, за пізнішим матеріалом, відноситься до кінця V – початку VI ст. до н.е. Зважаючи на те, що на Березані наземне сирцевокам'яне будівництво з'являється, мабуть, не раніше кінця третьої чверті VI ст. до н.е., спорудження храму Афродіти, очевидно, логічно віднести на час не раніше останньої чверті VI ст. [54, с. 166]

Храм розташовується на відстані 5,5 м від східної (кладка № 222), 0,7-0,9 м від південної (кладка № 225), в 1,2-1,3 м від західної (кладка № 226) та в 4,7-4,8 м від північної (кладка № 223) огорож теменосу. Орієнтований він головним фасадом на схід з відхиленням на південь приблизно на 30°. Висота цоколів стін храму (0,2-0,6 м), що збереглася, збігається місцями з висотами залишків цоколів огорож, дає підстави припускати, що храм функціонував аж до припинення життя теменосу.

Від храму збереглися кам'яні цоклі стін наосу та пронаосу заввишки місцями до 0,6 м та завтовшки 0,32-0,34 м. Ця найменша товщина є первісною. Цоклі складені на глині з черепашника. Фундаменти цоколів, судячи з шурфів біля західних кінців північно-східної (№ 7) та південно-західної (№ 8) стін складаються з одного постелистого ряду необроблених полігональних плит, що виступають від фасаду цоколя на 0,07-0,12 м [72, с. 28]. Судячи з верхнього зрізу кладок, цоклі були тришаровими. Зовнішні фасади стін № 6 і 7 на висоту двох рядів кладки складені за однорядною системою з прямокутних плит невеликих розмірів (до 0,3-0,4 м у

довжину по фасаді) з відносно гарним викадруванням, але нещільним ПРИТИСКОМ.

Внутрішні фасади антів мають лише один ряд такої кладки. Південний фасад кладки № 8 складений у постільній системі, але без чіткої рядності. Вище згаданих одного-двох рядів йде іррегулярна кладка з необроблених полігональних плит та буту. У цій же техніці складено на всю висоту та внутрішні фасади стін наосу. Зовнішній фасад стіни, що відокремлює наос від пронаоса, викладено за такою ж системою, як і два нижні ряди зовнішніх фасадів храму. Перев'язка між рядами дотримана не скрізь. Кладки подекуди збереглися у висоту до шести рядів. Всі стіни так чи інакше деформовані – нахили, просідання, розшарування збільшують товщину стін місцями до півметра [54, с. 168].

Особливий інтерес становить торець лівого анта (див. додатки 40-41). Він складається з двох тесаних прямокутних плит – нижньої, встановленої орфостатно, та верхньої, покладеної на нижню плиту. Верхня плита від нижньої виступає вперед, що пояснюється деформацією анта, що утворилася в результаті просідання його торця, що добре видно на фасуванні північного фасаду лівого анта. Ширина цих плит по головному фасаді більша, ніж стін, і становить 0,44 м. Причому плити розташовані відносно торця анта не симетрично, виступаючи всередину пронаосу. Мабуть, анти або, принаймні, їх торцеві частини були викладені з каменю на всю висоту або облицьовані деревом. Відсутність вздовж кладок значних розвалів каменю (невеликий розвал буту знаходився лише вздовж стіни № 8 всередині приміщення), приблизно однакова висота цоколів, а також їхня тришарова конструкція при незначній товщині та відсутності перев'язувальних шарів, дозволяють передбачати, що вище стіни були вимурувані з цегли [72, с. 28]. На користь цього свідчить і жовтоглинне заповнення приміщень храму, а також території, що частково прилягає до нього. Недбалий характер кладки фасадів цоколів говорить про те, що в давнину вони, очевидно, були повністю покриті глиняною обмазкою. Все це, а також характер засипу залишків храму дає

підстави припускати, що храм швидше за все почав поступово і самостійно руйнуватися в результаті згаданих деформацій, повністю похований під розпливами сирцевих частин стін не пізніше V ст. до н.е. Верхні частини споруди, виконані з дерева, – покрівля, антаблемент портика були розібрані жителями Березанського поселення. У всякому разі, якихось слідів раптової катастрофи або одномоментного руйнування цієї споруди немає. Майже повна відсутність черепиці в шарах, що перекрили храм, говорить на користь даху з саманним або очеретяним покриттям [54, с. 168].

Храм складався з наосу та пронаосу. Дверний проріз між ними не виявлено, однак, судячи з збереженого фрагменту правої частини кладки, що їх розділяє, ширина отвору могла становити не більше 1,4 м і не менше 0,9 м, якщо виходити з характеру кладки лівої частини стіни, що відокремлювала наос від пронаосу. Відсутність будь-яких залишків кладки або стилобату між торцями антів свідчить про те, що тут був відкритий, а не напівзакритий портик або стіна. І це визначає простір між антами як пронаос. Чітке завершення торця лівого анта (торець правого анта зруйнований) дає глибину пронаосу 1,34 м. У давнину храм мав відносно прямокутне розбиття. Однак через деформації кладок значною мірою внаслідок рухів підстилаючого ґрунту ця чіткість порушилася, внаслідок чого розміри внутрішніх фасадів протилежних кладок нині не збігаються за довжиною. Тим не менш, мінімальні довжини двох взаємно перпендикулярних стін храму – північно-західної та південно-західної – дозволяють встановити загальні габарити храму, рівні 5,72 x 4,25 м. Розміри наосу 3,44-3,51 x 3,62-3,75 м, пронаоса – 3,56 x 1,34 м, мінімальна товщина кладок стін 0,32-0,34 м [71, с. 169].

Переходячи до реконструкції храму, насамперед визначимо його планувальний тип. Абсолютні розміри, а також характер його розташування на території теменосу щодо південно-західної та північно-західної огорож ділянки повністю виключають можливість амфіпростильного або периптеріального рішення, тобто храм міг бути або антовим, або простим. Відсутність залишків стилобату колонади, або баз колон, як між антами (а це

у свою чергу виключає можливість наявності глухого фасаду храму або напівзакритого колонного портика), так і перед ними, дає підстави остаточно зупинитися на антовому рішенні. Непрямо на користь цього говорить і те, що у разі простильного рішення фасаду залишилося б непропорційно мало вільного простору між огорожею теменосу та головним фасадом храму, що для давньогрецької архітектури нетипово [54, с. 170].

Таким чином, з огляду на все сказане, остаточно тип храму можна визначити як антовий з портиком відкритого типу. Березанський храм близький аналогічним спорудам в інших місцях античного світу, зокрема, скарбницям у Дельфах у святилищах Аполлона та Афіни, які за своїми розмірами дещо перевищували наш храм. Особливо за своїми пропорціями храм Березані близький до архаїчного храму Афіни на Калабак-тепе в Мілеті. Останньому березанський храм ідентичний за пропорціями як плану загалом, а й у його складовим – наосу і пронаосу. Від храму Афіни в Мілеті березанський храм відрізняється головним чином своїми розмірами – за площею він удвічі менший. Враховуючи практично майже повну пропорційну подоби нашого храму мілетському, а також іонійське походження мешканців Березані, є підстави припускати у мілетському храмі Афіни прототип березанського [70, с. 138].

Відкритий комплекс святилища Афродіти виникає приблизно в середині VI ст. до н.е. або трохи пізніше. До будівництва святилища дана територія входила до зони землянкової забудови, яка тут, проте, була, мабуть, не дуже інтенсивною порівняно з іншими ділянками території поселення. Відкриття на Березані архаїчного храмового комплексу можна розглядати як додаткове підтвердження неодноразово висловлюваного припущення про те що у цей час це поселення було центром полісу. Останній швидше за все організаційно оформився набагато раніше і на час проведення зазначених масштабних будівельних робіт вже досяг певного рівня економічного розвитку.

До недавнього часу наші уявлення про Березанське поселення класичної епохи ґрунтувалися переважно на багато в чому протилежних думках В. В. Лапіна та Л. В. Копейкіної. Згідно з припущенням першого з них, в V ст. до н.е. поселення досягло піку свого соціально-економічного та демографічного розвитку і лише до кінця цього періоду поступово занепало [59, с. 108]. Підставою такого твердження В. В. Лапіну послужили результати його розкопок на східному узбережжі острова Березань, що досить переконливо демонстрували безперервне і незмінне, за своєю сутністю, функціонування поселення протягом усього зазначеного століття і навіть набагато пізніше. Більше того, розкопки в цій частині острова вказували на те, що перехід до будівництва наземних житлових будинків загальногрецьких типів в основному припав на початок V ст. до н.е. і, крім того, супроводжувався спорудженням об'єктів будівель громадського призначення [59, с. 120].

Все це, як тоді здавалося В. В. Лапіну, дозволяло припускати наявність схожих та синхронних змін і на інших ділянках Березанського поселення, кажучи іншими словами, давало привід для твердження про структурну однорідність, функціональну цілісність та єдність хронологічного розвитку цієї пам'ятки протягом усього класичного періоду [63, с. 159].

В процесі розкопок на сході Березані були відкриті залишки житлових наземних будинків класичного періоду. Як було встановлено, при їхньому спорудженні, будівельники керувалися принципами планування та будівництва попереднього періоду. Все це створювало видимість загалом благополучного існування поселення протягом усього періоду, що розглядається, його органічного входження на певному етапі до складу Ольвійської держави, а також повноправної участі жителів Березані в остаточному формуванні Ольвійського поліса. У свою чергу економічний занепад Березанського поселення пропонувалося розглядати у зв'язку із загальною кризою, що охопила Ольвійський поліс на початку III ст. до н.е. [55, с. 15].

Тим часом ще у 70-ті рр. Л. В. Копейкіна звернула увагу на значне, якщо не сказати, катастрофічне за своїми наслідками для подальшої долі Березанського поселення, скорочення площі житлової зони останнього на початку V ст. до н.е. [40, с. 111]. Підставою для цього спостереження стали результати археологічних розкопок у північно-західній частині острова. Як було встановлено, наземні житлові будинки, що існували там у пізньоархаїчний період, дуже ґрунтовні і добре впорядковані, з невідомих причин у короткі терміни були залишені їх жителями, які забрали з собою практично весь домашній скарб. Все це дало дослідниці серйозний привід не погодитися з вищевикладеними висновками В. В. Лапіна і припустити інший перебіг історичного розвитку Березанського поселення в V ст. до н.е.

На думку Л. В. Копейкіної [40, с. 111], на початку зазначеного століття з низки зовнішньополітичних обставин Березанське поселення занепадає, що охопило практично всі сторони його життя і викликав значне зменшення кількості його жителів. Зовні це виявилось, насамперед, у скороченні площі житлової зони поселення та зниженні рівня добробуту частини його населення, що залишилася. Внутрішні зміни у міській та соціально-політичній структурі Березані ймовірно були глибшими, проте ці питання Л. В. Копейкіною не були досліджені. Тим часом вона справедливо вважала, що головним наслідком усіх цих трансформацій стало перетворення поселення на малозначний пункт транзитної торгівлі на північному узбережжі Чорного моря та у внутрішній емпорії Ольвійської держави. Отже, V ст. до н.е. історія Березані, на думку Л. В. Копейкіної, був періодом глибокої кризи, створювала різкий контраст і натомість її колишнього процвітання [40, с. 206-208].

Необхідно визнати, що до сьогодні в позиціях прихильників обох точок зору на історію Березані класичної епохи мало що змінилося. Їх аргументація, як і раніше, будується на вкрай незначній і практично не поповнюваній з 70-х рр. базі археологічних даних [81, с. 301], яка, як відомо, включала вкрай розрізнені і сильно фрагментовані, за рідкісними винятками,

залишки наземних будівель (див. додаток 42), різного роду заглиблень у культурному шарі поселення: найчастіше господарських ям, рідше цистерн (див. додаток 43) та колодязів [59, с. 107]. Не перебільшуючи, можна стверджувати, що всі вони, за винятком лише одного житлового будинку, розкритого В. В. Лапіним у 1961-1962 рр. на східній ділянці поселення, не стали предметом спеціального дослідження.

Відповідно до об'ємно-планувальної графічної реконструкції, запропонованої В. В. Лапіним у співавторстві з С. Д. Крижицьким, ця будівля була цілком типовим для грецького домобудівництва житловим будинком, що складався з відкритого внутрішнього двору, оточеного житловими та господарськими приміщеннями, одне з яких було напівпідвальним, а два інших – зі зниженим рівнем долівки. Площа будівлі наближалася до 70 кв.м, та її висота навряд чи перевищувала висоту звичайних цього часу одноповерхових будов. На жаль, залишився нез'ясованим характер зв'язку всієї будівлі з іншими спорудами цього району поселення, що не дає змоги судити про його планування у V ст. до н.е. Однак, враховуючи нещодавно отримані відомості про характер забудови сусідньої, дещо віддаленої від колишньої ділянки поселення, на якій частково була розкопана група наземних житлових будівель кінця V – IV ст. до н.е., можна припустити, що східна частина Березанського поселення в цей час мала загалом регулярне планування, за основними своїми принципами близьку до тієї, яка застосовувалась тут в пізньоархаїчну епоху [52, с. 140].

Роблячи короткий підсумок насамперед накопиченим даним про класичну Березань можна констатувати, що ці факти, безумовно, свідчили про збереження протягом усього V ст. до н.е., а, можливо, і трохи пізніше, міської структури Березанського поселення. Стало очевидним також і те, що в цей час, у порівнянні з попереднім періодом, принципи міської забудови дотримувалися лише на малій частині території, насамперед зайнятої житловою зоною (переважно східний та північно-східний райони поселення). Інша ж її частина, що охоплювала практично весь центральний і північно-

західний райони півострова, на початку цього століття була занедбана колишніми її жителями і залишалася порожньою протягом усього досліджуваного періоду, або використовувались ними за якимось іншим призначенням.

Дату повного припинення постійного проживання на Північно-Західній ділянці поселення в класичну епоху дають матеріали господарських ям, які були засипані у другій чверті IV ст. до н. е., ймовірно ближче до його початку. Так чи інакше, але з моменту залишення жителями вищеописаних землянок можна говорити про завершення другого періоду домобудівництва Березані. Якщо, звісно, десь на острові не будуть несподівано знайдено заглиблені у землю будівлі другої половини IV в. до н.е. Доки цього не сталося, залишається лише констатувати той факт, що протягом третього періоду, що завершився в III ст. до н.е., зводилися виключно наземні будинки [97, с. 159].

Третій період житлового будівництва Березані найменш вивчений. Інформація про нього непорівнянна з відомостями про більш ранні, вищеописані періоди. По суті, вона може бути зведена до окремих фактів виявлення фрагментів стін, у кращому випадку окремих частин приміщень та вкрай рідкісних знахідок цілих будівельних об'єктів, таких як цистерна, колодязь, господарська яма, підвал або напівпідвал [22, с. 272]. Також мало відомо і про просторову організацію поселення в цей час. Звідси видаються виправданими лише найзагальніші думки про характер будівництва Березані вказаного часу.

В першу чергу варто відзначити, що житлова зона поселення була вкрай мала за своїми розмірами і виходила межі північно-східного кута острова. Наземне будівництво, що здійснювалося тут, за своїм характером очевидно наближалось до забудови відомих аграрних поселень сільської периферії другої половини IV – першої третини III ст. до н.е. [22, с. 273]

Березанське поселення, як і більшість цих населених пунктів, швидше за все являло собою урбанізоване селище хори Ольвії, яке наприкінці першої третини III ст. до н.е. спіткала доля останньої [56, с. 100]. Однак відома

думка, що життя на Березані все ж таки жевріло аж до кінця зазначеного століття [59, с. 78].

За багато років розкопок будівельні залишки пізньоелліністичної епохи на Березані так і не були виявлені, хоча нечисленні речові знахідки цього часу все ж таки відомі. В даний час залишається визнати той археологічно засвідчений факт, що відродження осілого життя на острові відбулося лише близько середини II ст. н.е. Як відомо, її розквіт тривав усю другу половину цього століття і першу половину наступного. На зазначений відрізок часу і припадає четвертий період житлового Березані. Цікаво відзначити, що однією з основних особливостей останнього, що зблизила його з другим періодом, стало поєднання наземної та землянкової забудов. Однак, на відміну від більш раннього часу, жоден із зазначених типів житлового будівництва не поступався іншому за обсягом будівельних робіт та площею забудови. Основний масив інформації про березанські наземні будинки II-III ст. н.е., як відомо, було отримано під час розкопок В. В. Лапіна у східному районі поселення. Роботи з вивчення римської Березані найбільш активно велися останніми роками його життя і, на жаль, багато в чому залишилися незавершеними. Розкриті тут будівлі були багатокамерні безордерні будинки малої площі. своїм виглядом не виділилися на загальному фоні добре відомих сільських будівель Ольвійської округи цього часу [56, с. 162]. Наземні споруди римської Березані, мабуть, утворювали нерегулярні та невпорядковані скупчення. Звідси, а також з факту відсутності безперервного культурного шару В. В. Лапін зробив висновок про «розкидане» планування Березанського поселення в римську епоху [59, с. 83].

Якщо значна частина даних про наземну забудову римського часу була отримана на східному узбережжі Березані. то відомості про землянки II-III ст. н.е. зібрані виключно у західній частині острова. Тут, на Північно-Західній ділянці, розкрито вже близько десятка заглиблених у землю жител четвертого періоду [23, с. 13]. Площа споруд різнилася несуттєво – від 10 до 18 кв.м. а глибина їх котлованів, як правило, перевищувала 1 м. Всі землянки мали

чотирикутну або форму плану, що наближену до неї. Судячи з частой відсутності в підлозі ям для опор та залишків сирцевих стін, не можна виключати використання розпирного варіанта двосхилої покрівлі з опорою її на краї котловану. В одному випадку по периметру житла були простежені залишки стін у вигляді тину, обмазаного глиною. Використання каменю при будівництві землянок мало епізодичний характер і зазвичай було пов'язане зі зміцненням окремих ділянок бортів котловану [23, с. 13].

Характерною рисою інтер'єру ґрунтового житла Березані римського часу є двочастинна по вертикалі піч, влаштована в борту котловану, основа та стінки якої викладені кам'яними плитками, звід обмазаний товстим шаром глини. Крім цього, у землянках були виявлені глинобитні вогнища відкритого типу [97, с. 160].

Як свідчать результати археологічних досліджень, житлове будівництво на Березані у римську епоху велося переважно у прибережних північній та східній частинах острова. Тут же, швидше за все, знаходилися і об'єкти господарського призначення: ями, цистерни та колодязі. На північному березі острова домінувала земляна забудова, на східному – наземна. Проте, важливо зазначити, що чітко вираженої просторової відокремленості цих двох типів домобудівництва немає. Разом з тим є вагомим підстави говорити про суцільну забудову прибережної частини Березані у II – III ст. н.е., мабуть, здійснювалася переважно стихійним і невпорядкованим шляхом [97, с. 161].

На завершення доцільно визначити і охарактеризувати основні періоди житлового будівництва Березанського поселення античної та їхні головні особливості.

Для першого періоду (останнє десятиліття VII – третя четверть VI ст. до н.е.) типове двохетапне формування планувальної структури землянкового будівництва та ускладнення просторової організації Березані.

Другий період (кінець третьої чверті VI – перша половина IV ст. до н.е.). Початок наземного сирцево-кам'яного будівництва будинків типових античних планувальних схем, витіснення землянкої забудови на околиці

поселення. Складання регулярної вуличної мережі. Формування поселенської структури міського типу.

В третій період (друга чверть IV – III ст. до н.е.) відбувається повільне згасання життя на Березані, що проявилось у поступовому спаді будівельного виробництва, представленого виключно наземними будинками Поселенська структура Березані наближається до просторової організації аграрного висілка.

Останній сплеск будівництва відбувся в четвертий період (друга половина II – перша половина III ст. н.е.), для якого характерне як наземне, так землянкове житлове будівництво, суцільна невпорядкована забудова північного північного і східного узбережжя острова.

РОЗДІЛ 3. ПЛАНУВАННЯ Й АРХІТЕКТУРА АНТИЧНОГО НІКОНІЯ

Донедавна античний Ніконій залишався одним із найменш вивчених центрів Північно-Західного Причорномор'я. Античне місто було невелике. В даний час більша частина його залишків або зруйнована, або знаходиться на дні лиману. Систематичні дослідження міста почалися лише 1957 р. У греко-римських літературно-історичних пам'ятках Ніконій згадується головним чином як географічний пункт. Епіграфічні документи при розкопках міста досі не знайдені, за винятком невеликого фрагменту мармурової плити, на якому збереглися чотири літери. Зрештою, монети Ніконія є нумізматичною рідкістю – йдеться про литі «асси» та дрібні литі «колесики». Все це створює суттєві труднощі для вивчення історії стародавнього міста. В результаті розкопок, що охоплюють значну площу, відкрито та вивчено житлові та господарські комплекси ранньокласичного, класичного, ранньоелліністичного та римського часу, накопичено різноманітний речовий матеріал. Розроблено стратиграфію Ніконія, уточнено межі міста.

Залишки стародавнього Ніконія розташовані на 300 м на північний захід від сучасного с. Роксолани, на невеликому природному узвишші, на заході, що круто обривається до лиману [91, с. 10-11]. Узвишшя є досить нерівне плато, викопане окопами, що спадає на південний захід; його найвища горизонталь у північно-східній частині лежить на 52 м вище за рівень води у Дністровському лимані, нижча горизонталь у південно-західній частині лежить на 39-40 м. вище рівня води, таким чином, перепад глибин до 12 м. З півночі городище обмежене балкою та невисокою грядою, зі сходу незначною пологою улоговиною, що тягнеться з півдня на північ, південний кінець її повертає до лиману і стає широкою балкою з стрімчастими схилами, що обмежує городище з півдня. Плато є верхньою терасою, на якій розташовувалося верхнє місто (див. додаток 44). Нижня тераса (нижнє місто) нині зруйновано. Доказом цього є той факт, що у прибережному кручі перед

початком робіт на городищі було видно обірваний потужний міський культурний шар товщиною до 3,5-4 м, що нависає над лиманом і знаходиться нижче частини городища, що збереглася. Підтверджується це свідченням В. І. Гошкевича, який відвідував городище кілька разів і відзначав його швидку руйнацію. В 1904 р. він констатував, що впала в лиман прибережна тераса Ніконія [51, с. 17].

З 1968 р. починається новітній етап досліджень Роксоланського городища, що триває донині. Він пов'язаний з систематизацією, узагальненням та історичною інтерпретацією накопиченого за всі роки археологічного матеріалу та подальшими планомірними розкопками цього міста, розрахованими на багато років.

В результаті цих робіт були уточнені та отримали подальший розвиток різні сторони життєдіяльності стародавнього міста. За ним закріпилася назва Ніконій. Деякі уточнення були внесені до стратиграфії міських археологічних шарів. Оскільки Ніконій був містом, основним будівельним матеріалом для якого служила сирцева цегла, культурні відкладення пам'ятки являють собою значною мірою потужні розвали різночасних сирцевих будівель. Причому накопичення подібних напластувань тривало безперервно, в результаті періодично і свідоме руйнування старих стін і нівелювання його продуктів. Розрівнювання сирцевих розвалів щоразу призводило до значного підвищення денної поверхні на 0,4-0,6 м. Ці розвали переважно жовтого кольору, рідше світло-сірих відтінків і розділені тонкими глинобитними або втоптанними древніми золистими поверхнями.

Два основних культурно-історичних періоди можна виділити в нашаруваннях Ніконія, вони нерівнозначні за потужністю відкладень і тривалості їхнього утворення.

Перший охоплює час від заснування міста до середини III ст. до н.е. В середині нього виявлено будівельні залишки другої половини VI – першої чверті V ст. до н.е.; другий – третьої чверті V – першої чверті IV ст. до н.е.; другої-третьої чверті **IV** ст. і кінця IV – першої половини III ст. до н.е.

Всередині цього періоду з середини VI ст. до н.е. по 30-ті роки IV ст. до н.е. Ніконій переживає розквіт економіки та культури, формується як адміністративний та культурний центр полісу. Цей процес було перервано у 30-ті роки IV ст. до н.е., мабуть, походом Зопіріона. Руйнування серйозно підірвали життєдіяльність міста, і хоча багато будинків було відновлено, збудовано нові, життя у місті не набуло колишнього розквіту. А до середини III ст. до н.е. під впливом внутрішніх та зовнішніх причин мешканці покинули Ніконій. Хронологічні рамки другого періоду – I-III ст. н.е. Межі міста в цей період розширилися на південь, невелике плато площею до 1 га з культурним шаром потужністю до 0,8 м.

У другій половині VI – на початку V ст. до н.е. Ніконій вів жваву торгівлю з іонійськими центрами, але у перші десятиліття V в. до н.е. все більшу роль у торгівлі набуває Атика. Поряд з масовою продукцією в Ніконій надходять чудові розписні вази «майстра Шуваловської амфори», «майстра з Агрігента», кола Мідія та ін. [88, с. 126]

Отримані в результаті розкопок матеріали дозволяють зробити висновок, що Ніконій на лівобережжі Нижнього Подністров'я у VI-V ст. до н.е. сформувався як економічний та політичний центр сільськогосподарського округу. На жаль, досить слабка вивченість сільських поселень (виняток становлять лише поселення VI-V ст. до н.е. Надлиманське III та поселення IV–III ст. до н.е. біля с. Миколаївки [88, с. 127], не дає можливості простежити процес формування та розвитку хори. До середини III ст. до н.е. життя у місті повністю припиняється. Одночасно припиняють існування численні поселення. Це було пов'язано, мабуть, як зі скороченням хлібної торгівлі, так і військово-політичною обстановкою в степах, що вкрай загострилася, зокрема з навалою галатів.

Другий хронологічний період історії Ніконія – I-III ст. н.е. Включення нижньодністровського регіону в I ст. н.е. в орбіту інтересів Риму призводить до відродження Ніконія. М. С. Синіцин вважав, що у перші століття н.е. це було поселення, хоча ділянка оборонної стіни перших століть н.е., довжиною

6,75 м, шириною 1 м була ним досліджена ще 1961 р., але невелика ширина кладки та її збереженість не дозволили точно визначити її функціональне призначення [91, с. 45-46].

У 1987 та 1990 рр. вдалося відкрити ще один фрагмент фундаменту оборонної стіни перших століть н.е. довжиною 3,6 м, шириною 1 м. До неї з внутрішньої сторони примикають невеликі кладки фортифікаційних споруд [88, с. 127]. Будівельні залишки перших століть н.е. представляють собою багатокамерні будинки з кам'яними або глинобитними стінами на кам'яних фундаментах. Значного поширення в житловому будівництві в цей період набули кам'яні вимостки приміщень та двориків.

У перші століття н. е. Ніконій торгує з Синопою, Пергамом, Самосом, Сирією, Палестиною, Єгиптом, і з західними та придунайськими провінціями Римської імперії.

У II–III ст. н.е. місто переживає своє останнє піднесення економіки та культури, до середини III в. н.е. життя у Ніконії завмирає назавжди.

Стратиграфія культурних відкладень та пов'язаних з ними архітектурних залишків як основа для історико-містобудівної періодизації Ніконія дотепер не була предметом спеціального вивчення, головним чином через відсутність достатньої кількості даних. Ситуація змінилася впродовж останніх років, коли у процесі польових досліджень пам'ятки було відкрито значні культурні нашарування. У поперечному вертикальному перерізі з півночі на південь культурні напластування являють собою близьку до трапеції фігуру. Такий силует стародавніх напластувань пояснюється, мабуть, тим, що їхнє накопичення відбувалося всередині периметра фортечних стін.

Під час вивчення двох історико-хронологічних періодів VI–III ст. до н.е. і I–III ст. н.е. в. 2010 р. вперше було відкрито фрагмент підлоги приміщення III–IV ст. н.е. із вкопаним у землю зерновиком.

Писемні джерела з історії Ніконія носять надто фрагментарний характер та жодної інформації з історії, хронології та економіки міста не несуть. З єдиної епіграфічної пам'ятки з Тірі, що дійшла до нас, на честь

Автокла можна зробити висновок, що в IV-III ст. до н.е. Ніконій перебував у тяжкому становищі.

Найраніші матеріали, пов'язані з будівельним горизонтом другої половини VI – першої чверті V ст. до н.е., знайдені у землянках, ямах та переміщених шарах. Найбільш широко представлені фрагменти амфор Хіос на високому піддоні з пухким горлом. Датується цей посуд другою половиною VI ст. до н.е.

Місце для заснування Ніконія було вибрано досить успішно з урахуванням природних перешкод. Дослідження оборонних споруд Ніконія почалося 1961 р. М. С. Синіциним [91, с. 45]. Дослідник припускав шурфом перерізати під прямим кутом невелике узвишся, поблизу якого у 1957 р. знайдено дві оброблені плити розмірами: 1,5 x 0,8 x 0,35 м та 0,75 x 0,8 x 0,35 м, що залягали на глибині 1,85 м. На південний схід, перпендикулярно до них, лежали ще дві плити менших розмірів. Блоки близькі до виявлених в оборонній стіні Ольвії і не могли бути залишками житлового будівництва. Існувала думка, що Ніконійська фортечна стіна збудована з сирцевої цегли та облицьована панциром з великих кам'яних блоків. Розріз, створений шурфом, показав, що потужність культурного шару досягала 4 м. Рів городища представляв у розрізі трикутник, викопаний у материковій частині, кожна сторона якого дорівнювала 5 м. Наповнення рову складалося з чорнозему, змішаного з золою. Керамічний матеріал дозволяє зробити висновок, що фортечний рів перестав виконувати свої функції з другої половини IV ст. до н.е. і засипаний до кінця століття.

У 1968 р. А. Г. Загинайло заклав невеликий розкоп з метою дослідження оборонних споруд. Роботи з дослідження оборонної стіни зосередилися у північно-західному напрямку протяжністю 40 м. На цій ділянці після зняття римського шару виявлено залишки кам'яного облицьовання внутрішньої сторони оборонної стіни та продовження її забудовання. За зовнішньою стороною глиняної забудовки, що збереглася,

знаходився невеликий майданчик шириною 0,3 м з ухилом на схід [27, с. 198].

Що стосується часу будівництва, існування та руйнування стіни, то не підлягає сумніву, що її не було в римський час, оскільки відкриті в 1975-1976 рр. будівельні комплекси цього часу розташовані прямо на виявлених рештках оборонної стіни. Уточнити дату її руйнування допомагають знахідки, зроблені на місці часткового руйнування глинобитної забутовки. Забутовку було порушено вже після розбирання кам'яної кладки при спорудженні ями, в заповненні якої знаходилися уламки амфори Пепарета, верхня частина косської амфори з тавром МО, ніжка чорнолакового канфара III ст. до н.е. Не виключено, що після катастрофи в останній третині IV ст. до н.е. стіна була частково відремонтована та проіснувала до середини III ст. до н.е. Більш складним є питання про час спорудження стіни. До цього часу не вивчений жоден комплекс, що знаходиться під її цокольною частиною і що передував її зведенню. Проте деякі непрямі дані підтверджують припущення, що вона була збудована у першій половині V ст. до н.е. Дві ранні ями знаходилися нижче рівня підшови стіни та містили матеріал кінця VI – першої половини V ст. до н.е.

У 1987 та 1990 рр. проводилися дослідження північної оборонної лінії Ніконія. Відкрито фрагмент фундаменту оборонної стіни шириною 1 м, довжиною 3,6 м, який спочатку помилково було датовано класичним періодом. Насправді було відкрито фрагмент оборонної стіни перших століть н.е., яка ідентична стіні, відкритій М. С. Синіциним. Там же, на північно-західній ділянці було відкрито невеликий фрагмент фундаменту оборонної стіни V ст. до н.е. довжиною 4,4 м, шириною 1,8-2,00 м. Фундамент двопанцирний, зовнішній панцир повністю вибраний, від внутрішнього зберігся один невеликий блок. Простір між панцирями щільно забутований дрібним бутовим камінням, глиною. У забутовці зустрічається велика кількість уламків кераміки. Розміри каміння 0,4х 0,35 м; 0,6 х 0,4 х 0,2 м.

Розглянутий фрагмент фундаменту синхронний на стіні, відкритій у східній частині міста А. Г. Загинайло [51, с. 87].

На території Ніконія у культурних шарах VI–V ст. до н.е. відкрито 37 заглиблених у землю приміщень. Найближчими аналогіями цим житлом ніконійців є землянки та напівземлянки Ольвії. На думку В. В. Лапіна землянки та напівземлянки у Нижньому Побужжі були найдавнішим, закономірним для цього регіону типом жител грецьких переселенців [59, с. 153-158]. Це становище справедливе всього північнопричорноморського регіону зокрема й у Ніконія. Аналіз накопичених даних дозволив С. Д. Крижицькому дійти висновку про те, що землянки та напівземлянки були модифікацією типового для колоніста житла, як правило, однокамерної структури [51, с. 10].

Відкриті у Ніконії приміщення VI–V ст. до н. е. заглиблені в материковий лес («крихкий», «сипкий») – континентальна ґрунтоутворююча гірська осадова порода сірто-жовтого, подекуди бурого чи червонувато-бурого кольору). Глибина відкритих жител коливається від 0,6 до 1,4 м, їх можна вважати напівземлянками. Приміщення мають у плані прямокутну форму, стінки вертикальні, площа від 11 до 40 м кв. Облицювання стін частково збереглося в одному з приміщень. Вона складається з сирцевої цегли, покладеної на кам'яну основу. Сліди обмазки чи побілки на стінах не виявлено. Підлогою майже у всіх в приміщеннях служила утрамбована материкова глина. Виняток становить одна напівземлянка, де підлога неодноразово підмазувалась і вимощена камінням невеликих розмірів [51, с. 23].

Серед усіх приміщень раннього періоду за своїм облаштуванням виділяється напівземлянка площею – 25,48 м. кв., глибиною – 1,25 м. Стіни вертикальні, кути злегка закруглені. У стінах приміщення та на підлозі вздовж них зафіксовано заглиблення та ямки від опорних стовпів покрівлі діаметром до 0,2 м. Ямка з каменем для стовпа покрівлі відкрито у центрі

приміщення. Напівземлянка складалася з двох камер, відокремлених один від одного перегородкою, сліди якої чітко прослідковуються в підлозі.

Площа північно-західного приміщення 8 м кв. У напівземлянці відкриті два квадратні майданчики, що височіють над рівнем підлоги на 0,05-0,08 м. Вони, мабуть, служили підставками для переносних жаровень. В південно-східному кутку знаходився обпалений майданчик, відгороджений сирцевою цеглою, з нішою над нею. Облаштування цього приміщення, наявність у ньому майданчика та ніші, а також комплекс речей дозволяють співставити його з приміщеннями культового призначення, відкритими в Ольвії [37, с. 340].

Незважаючи на погану збереженість приміщень раннього часу можна зробити деякі висновки. Ніконійські напівземлянки мають у плані прямокутну форму, близькі їм житла відкриті на Березані, в Ольвії та на цілій низці поселень у Нижньому Побужжі. Однак на цих поселеннях та городищах виявлено й інший тип напівземлянкових приміщень – круглих у плані, що в Ніконії поки що не відомі. Стіни приміщень вирізані в лесі і не обмазані. Наземні частини стін зводилися з сирцевої цегли – велику кількість уламків знайдено у заповненні низки приміщень. Подібне облаштування стін зустрічається і на поселеннях Нижнього Побужжя та в Ольвії. У деяких напівземлянках влаштовані невеликі ніші та виступаючі материкові останки, які служили, очевидно, господарським цілям. У підлогах всіх приміщень відкриті невеликі круглі або овальні у плані ямки різних діаметрів від 0,025 до 0,4 м та глибини (від 0,05 до 0,45 м). В них виявлені кістки тварин, риб, зола, нижні частини амфор. Більшість їх мало очевидно, господарське призначення. Оформлення в лесі строго вертикальних стін з прямими кутами виконано на високому рівні. Ямки та каміння від стовпів перекриттів дозволяють припустити односхилий або двосхилий дах. У хронологічних рамках другої половини VI – першої половини V ст. до н.е. можна назвати напівземлянки, побудовані трохи пізніше. Вони споруджені на місці ям-зерносховищ, що функціонували в раніший час. Земля з котловану,

закладеного під нове приміщення, скидалася в використану яму і служила її забутуванням. Таке використання ям зустрічається і в пізніший час. Це, очевидно, пояснюється необхідністю розширення житлової площі не більше одного будинку. В одному випадку поруч із напівземлянковим приміщенням досліджено наземне. По довгій осі воно орієнтоване з північного сходу на південний захід, площа – 22,54 м. кв.

Кількість відкритих ранніх поміщень і їх розташування не дають змогу говорити про регулярне планування, але, ймовірно, вже з самого початку заселення в Ніконії були закладені її основи, щоб існували певні регламентуючі начала. План розташування ранніх приміщень в південно-західній частині Ніконія підтверджує це положення. Зазвичай біля напівземлянки знаходилося кілька господарських ям, на місці деяких з них до V ст. до н. е. споруджуються нові напівземлянки або, частіше всього, підвальні приміщення житлових будинків. Можливо, кожне приміщення з групою ям представляло собою окреме господарство, займаючи площу 200 кв. м. менша частина якої відводилася під житло.

На середину V ст. до н.е. у житті нижньодністровських греків відбуваються суттєві зміни. Ранні поселення Лівобережжя припиняють своє існування та населення зосереджується у Ніконії. Припинення життя на ранніх поселеннях співпадає зі створенням оборонних укріплень міст, очевидно, жити у неукріплених селищах стало небезпечно. Причину того, що відбувається, слід шукати у зовнішньо-політичній та економічній ситуації. За повідомленням Геродота [4, с. 207-208], скіфи до кінця VI ст. до н.е. міцно опанували степову зону Північного Причорномор'я від Істра до Танаїсу. Скіфське царство представляло собою реальну силу; здобувши перемогу над Дарієм I, скіфи підкорили племена, які населяли Лісостеп. «Їх царство перетворилося на примітивну державу, в якій політично домінували кочівники, а переважною формою експлуатації були данницькі відносини» [51, с. 138]. Про те, що Ніконій у першій половині V ст. до н.е. потрапив під протекторат скіфів деякі дослідники аргументують випуском у місті серії

монет із зображенням сови та написом ΣK , ΣKY , $\Sigma\text{KY}\Delta$ (або $\Sigma\text{KY}\Delta\text{E}$) на аверсі та колеса на реверсі. Вони пов'язують ці монети зі скіфським царем Скілом [27а, с. 12].

Одночасно із створенням оборонної системи в Ніконії починається масове наземне сирцево-кам'яне житлобудівництво, що пов'язане з переселенням у Ніконій мешканців сільських поселень. На цьому етапі життя міста можна виділити два хронологічні періоди: перший – друга половина V – перша чверть IV ст. до н.е. і другий – друга-третя чверть IV ст. до н.е.

До першого періоду відносяться окремі житла, заглиблені в материк, але вони не доживають остаточно до V ст. до н.е.

Найбільш характерною особливістю будівництва другої половини V – першої чверті IV ст. до н.е. – поява житлових та господарських підвалів у поєднанні з наземними приміщеннями. Площа відкритих підвальних приміщень у більшості невелика – 13-18 кв. м, виняток становить підвальне приміщення, відкрите у центральній частині городища, – до 25 кв. м. Камінь з нього вибраний майже повністю ще у давнину. Досліджені підвали відрізняються матеріалом облицювання та технікою кладки, всього відкрито 15 підвальних приміщень.

Наземні частини будинків другої половини V – першої чверті IV ст. до н.е. збереглися в дуже фрагментарному вигляді. Це насамперед частини стін з каменю, що дозволяють припустити, що площа наземних приміщень становила не менше 25-30 кв. м. Друга – третя чверть IV ст. до н.е. – період інтенсивного будівництва в Ніконії. Продовжує функціонувати частина кам'яних підвальних приміщень, побудованих у V ст. до н.е., але поряд з ними у всіх районах міста споруджуються нові. Будівельні залишки цього періоду також дійшли до нас у фрагментарному стані, особливо наземні приміщення. Досліджено фрагменти чотирьох стін, складених з каменю, залишки двох невеликих кам'яних будівель [50, с. 104].

Кам'яні стіни складені з обробленого та необробленого каміння різної величини від 0,12 до 0,4 м із застосуванням великої кількості бутового каміння на глинистому розчині. Ширина стін від 0,4 до 0,6 м.

Відмінною особливістю будівництва у Ніконії IV ст. до н.е., в порівнянні з попереднім часом, є використання як фундаментів житлових будинків субструкцій або шарових основ. Вони дійшли до нас у кращому стані, ніж інші будівельні залишки, так як побудовані з шарів чистого лесу і темних золотистих шарів, що чергуються, матеріалу непридатного для вторинного використання. Фрагменти субструкцій відкриті по всій площі городищ.

Загальна площа відкритих частин будинків у Ніконії близько 240 кв. м, причому двори займали щонайменше 50 кв. м, що становило 25% всієї площі. Хоча за наявними будівельними залишками неможливо відтворити повне планування будинку, не кажучи вже про об'ємну реконструкцію, все ж таки можна підсумувати, що за площею та розподілом житлової та господарської частини ніконійські будинки мають аналоги в Ольвії та Істрії [50, с. 105). У дворах відкрито господарські ями грушоподібної форми. У районі будинків знайдено вогнища або фрагменти жаровень.

Дахи найчастіше покривалися очеретом, але досить численні знахідки черепиці свідчать про значне застосування привозної черепиці. Про санітарний благоустрій міста дозволяє судити система водостоків та цистерна, побудована у V ст. до н.е. та діяла протягом IV ст. до н.е., вимостки вулиць та двориків.

В останній третині IV ст. до н.е. катастрофа, що вибухнула в Ніконії, привела до значних пожеж та руйнувань. Постраждали, головним чином, наземні приміщення, які незабаром було відновлено, збудовано нові. Найменше постраждали підвальні приміщення, вони продовжували функціонувати до середини III ст. до н. е., коли населення покинуло місто.

Майже через три століття місто було відновлено. Будівельні залишки перших століть н.е. збереглися дуже погано. Городище протягом кількох

століть служило каменоломнею для сусідніх з ним населених пунктів. На всіх ділянках городища відкриті фрагменти кам'яних стін, вимостки двориків та вулиць, вогнища. Все це дозволяє зробити висновок, що і в цей період площа будинків доходила до 200 кв.м, а іноді була й більшою.

Конструкція кам'яних кладок, які служили як цоколями, так і самостійними стінами – тришарова, дволицьова. Поряд із будинками знаходилися господарські та культові ями.

Таким чином, у різні культурно-історичні періоди життя Ніконія облаштування будинків та будівельні прийоми мало відрізнялися один від **ОДНОГО**.

Звісно, у такому невеликому полісі, як Ніконій, де громадяни були тісно пов'язані з землею, городяни мало чим відрізнялися від селян. Проте інтенсивне будівництво в місті, його благоустрій передбачає досить високий культурний рівень населення. Ми не маємо матеріалів, які дозволили б судити про внутрішній вигляд житлових приміщень, але наявні в нашому розпорядженні будівельні залишки та предмети, що належали мешканцям, дозволяють зробити висновок, що внутрішнє оздоблення будинків ніконійців нічим не відрізнялося від будинків інших міст.

Найбільш рання культова споруда Ніконія складається з двох напівземлянкових приміщень. Обидва приміщення, ймовірно, склали комплекс культового призначення. Найближчим аналогом Ніконійського є найдавніший культовий комплекс, відкритий в Ольвії [37, с. 344]. Відкритий у Ніконії культовий комплекс є найдавнішим у Нижньому Північному та дає деякі уявлення про характер найбільш раних святилищ та вірування, принесених грецькими поселенцями з берегів Еллади.

Серед споруд культового призначення необхідно відзначити фавіссу [88, с. 123-135]. Весь матеріал з фавіси охоплює хронологічний період від кінця VI до середини IV ст. до н.е., при цьому основна маса його відноситься до другої половини V ст до н.е. Він був вилучений зі згорілого святилища і скинутий у напівземлянкове приміщення. Звертає увагу багатство інвентарю.

Деякі з розглянутих предметів мають безпосереднє відношення до культури, насамперед, це теракотові статуетки жіночих божеств, покровительок землеробства – Деметри та Афродіти. У дуже тісному зв'язку із землеробськими жіночими божествами у давньогрецькій релігії знаходився Діоніс. У цьому плані примітний сюжет двох кратерів, пов'язаних із діонісіями. Як зазначалося, кратери, подібні до ніконійського із зображенням ходи, були приналежністю культу Діоніса і використовувалися виключно в ритуальних цілях. Крім культових споруд, велику роль для вирішення питання про релігію ніконійців відіграють теракотові та кістяні статуетки божеств та їх супутників, зображення богів на вазах, і навіть присвятні графіті.

Дослідження цих джерел дозволяє встановити, що протягом VI-III ст. до н.е. у місті шанувалися Деметра, Кора-Персефона, Кібела, Афродіта, Артеміда, Зевс, Діоніс, герої. На розглянутих пам'ятниках не простежується вплив надуховне життя з боку варварського населення. Великий вплив на розвиток культів у Ніконії здійснювали економічні та культурні зв'язки з державами античного світу. У VI – на початку V ст. до н.е. спостерігається вплив іонійських центрів, поширення набули жіночі божества землеробства і родючості іонійського кола. Із середини V ст. до н.е. посилюється аттичний вплив, переважаючим стає культ аттичної елевсинської Деметри [51, с. 106].

Своєрідністю ніконійських культів можна вважати їх тісне переплетення на основі землеробського характеру економіки. В одній фавіссі знаходяться не тільки статуетки різних жіночих божеств, а й посуд культового призначення, пов'язані з орфічною інтерпретацією функцій Діоніса, що мають таку саму землеробську основу. Отже, релігійні погляди ніконійців найтіснішим чином відображають основу їхнього економічного життя. Слабка джерелознавча база не дозволяє визначити соціальний характер культів Ніконія, не можна виділити державні культу. Зміни в пантеоні ніконійських богів на матеріалі простежити важко. У нас є можливість лише частково розкрити картину релігійних уявлень ніконійців у VI-IV ст. до н.е.

Але навіть таке знайомство з пам'ятками культового змісту показує нам складне та різноманітне релігійне життя цього невеликого вогнища грецької культури у Нижньому Подністров'ї.

Дослідження ніконійських культів за наявними джерелами дозволяє встановити, що протягом VI-IV ст. до н.е. у місті існувало поклоніння основним божествам грецького пантеону. Розкривається складне та різноманітне релігійне життя ніконійців, мешканців цього невеликого центру грецької культури в Нижньому Подністров'ї. Але водночас слід зазначити незначну кількість культових споруд, досліджених у Ніконії. Можливо, це пов'язано з тим, що основні культові споруди у місті були кам'яними, а Ніконій протягом століть служив каменоломнею для навколишніх населених пунктів [87, с. 132]. Серед споруд, що збереглися до нашого часу, пов'язаних з культом, перш за все, слід відзначити фавіссу, досить докладно описану науковцями.

Культовий характер має напівземлянка, відкрита в південно-західній частині городища, яка має багато спільних рис з аналогічною культовою пам'яткою, вивченою в Ольвії [87, с. 27].

Очевидно культовий характер носить напівземлянка, відкрита порівняно неподалік фавісси в 1996 р. Найбільш цікавою конструктивною особливістю цього приміщення є прокреслений по сирій глині двома паралельними лініями на відстані 5 см один від одного майданчик розміром 0,8x1,1 м. Її поверхня заглажена і має сліди горіння [12, с. 38]. Автор вважає, що для більш точного визначення функціонального призначення напівземлянки потрібні додаткові дослідження. Цікаво, що в районі напівземлянки було знайдено на денці скіфоса V ст. до н.е. графіті з посвятою Ніці Безкрилій [88, с. 134].

Теменос міста, ймовірно, знаходився в північно-західній частині верхнього міста. Тут 1969 р. О. Г. Загинайло відкрив «толосоподібну споруду» [27, с. 198-200]. Будівлю було відкрито на глибині 0,9–1 м. «Зовнішнє коло цієї споруди (діаметр 2,6 м) викладено з поставленої на ребро

сирцевої цеглини (30x40x8 см) і двох, також поставлених на ребро, кам'яних плит. З північного боку зовнішнє коло споруди дещо зруйноване. Всередині даного кола, в його південній частині з деяким зміщенням до східної частини споруди виявлено ще один ряд з сирцевої цегли і кам'яних плит трохи менших розмірів, які викладені у вигляді кількох кутів, що йдуть по півколу діаметром 1,3 м. Півколо починається за 0,3 м від внутрішньої сторони східної частини зовнішнього кола. Тут же, у південній частині споруди, всередині останньої конструкції, виявлено ще одне півколо з поставлених на ребро сирцевої цегли (діаметром 1,1 м). У північній частині споруди жодних сирцевих конструкцій усередині зовнішнього кола не виявлено. Вся північна частина споруди заповнена щільним сірого кольору глинистим шаром, що дещо підвищувався до центру споруди. Подібний шар спостерігається і у південній частині між сирцевими конструкціями. Сіруватий шар є сумішшю глини із золою. З південно-східного боку до споруди примикає невеликий частково зруйнований глинистий майданчик сірого кольору (0,55-0,45 м). Від майданчика збереглися дві стінки (північно-східна та південно-східна), простір між якими заповнений золистим шаром. У східному куті стін майданчика виявлено кілька круглих за формою отворів зі слідами підмазки, швидше за все для дерев'яних стовпчиків. З північно-східного боку до споруди примикає дугоподібна кладка, що проходить в 0,05-0,08 м. від зовнішньої сторони споруди, яка у кількох місцях з'єднана перемичками із зовнішньою стороною толосоподібної споруди. ...Перед нами своєрідна культова споруда. Однак, ні точне датування об'єкта, ні його призначення не може бути визначено без подальшого дослідження». При зачистці цієї споруди було виявлено ще одну «толосоподібну» споруду меншого діаметра, яка збереглася частково. Збереглася тільки та його частина, яка знаходилася під першою толосоподібною спорудою. Друга споруда складається з двох рядів, поставлених на ребро сирцевої цеглини (40x30x8 см). Відстань між рядами сирцю близько 0,05 м. Простір між рядами сирцевої цегли і всередині малого кола заповнено щільним суглинком із домішкою золи. Діаметр

зовнішнього ряду цегли близько 1,5 м [87, с. 28]. Автор за супутніми матеріалами датує першу споруду VI ст. до н.е., (див. додаток 45), а другу V ст. до н.е. (див. додаток 46). Відзначаючи культовий характер споруд, та ідентифікує їх як жертovníки [87, с. 29].

Аналогій ніконійським спорудам на античних пам'ятках не зафіксовано. Найбільш близькою до жертovníка з Ніконія глиняна споруда, відкрита на Великому Канівському городищі скіфського часу (V–III ст. до н.е.). Вона була відкрита на глибині 0,4 м від сучасної денної поверхні та представляла собою половину великого глиняного кола діаметром 3 м та товщиною 0,4 м [15, с. 23]. До V-II ст. до н.е. відноситься жертovníк овальної форми, відкритий Б. А. Шрамком біля с. Караван на Харківщині [107, с. 61]. Це дозволяє говорити, що у землеробських племен Лісостепу у скіфський час існували спеціальні культові місця та жертovníки, пов'язані з землеробським культом [78, с. 79-80].

Спеціальні культові споруди VI-V ст. до н.е. виявив В. В. Хвойко під час розкопок Пастирського та Матронінського городищ і описав їх як жертovníки [100, с. 40]. Вивченням жертovníків ранньоскіфського часу займалася Є. Ф. Покровська, яка дійшла висновку, що орнамент жертovníків добре відомий, починаючи з III тис. до н.е. у колі культур Східного Середземномор'я. В жертovníках та їхньому орнаменті знайшла відображення ідеологія землеробів, пов'язана з культом сонця та ідеєю родючості [78, 81]. Надалі цю точку зору підтримали багато дослідників [105, с. 190-192; 69 а, с. 85-86]. Систематизація глиняних жертovníків була проведена В. П. Андрієнком, який виділив три типи жертovníків: жертovníки у вигляді круглої вимостки; жертovníки у формі циліндричного стовпа; жертovníки тарілкоподібної форми. Всі вони, на його думку, призначалися для спалювання жертвоприношень [10а, с. 20-21]. Детальне вивчення залишків глиняних орнаментованих жертovníків, ареал яких збігається з ареалом пам'яток жаботинського етапу ранньоскіфського періоду було зроблено Н. Секерською. Наведені середньоевропейські аналогії, дозволили

автору припустити додатковий культурний імпульс з боку носіїв однієї з культур фракійського гальштату, швидше за все групи Басарабь. Зовсім протилежної точки зору щодо появи глиняних жертвників дотримувався Т. Макійович. Він пояснював появу глиняних жертвників впливом грецьких релігійних концепцій та обрядів [88, с. 133]. У зв'язку з цим не можна згадати роботу Ю. Н. Бойко про «Храм міста Гелона» [15 а]. Автор докладно описує залишки комплексу кінця V-IV ст. до н.е., відкритого на Більському городищі. Комплекс включав дерев'яну будівлю стовпової конструкції, п'ять жертвників та ям з уламками культових предметів. Один глинобитний жертвник був влаштований всередині будівлі, ближче до північно-західного фасаду. Чотири інших знаходилися на майданчику перед південно-східним фасадом з трьома округлими нішами. Пошук аналогій серед культових споруд автору успіху не приніс. Він відзначив лише деяку схожість між центральною частиною бельської споруди стовпової конструкції та фракійським святилищем городища Бутучени в Молдові [74а, с. 76]. Аналізуючи твори Вітрувія та співставляючи плани Вітрувія з планами бельського святилища, Ю. М. Бойко дійшов висновку, що «...в основі останнього лежала схема, якщо не ідентична, то дуже подібна до варіанта розмітки грецького театру». Далі автор припускає, що бельський храм не був спробою наслідування і передував класичному театру Діоніса: «Він бездоганний, навіть у порівнянні з грецьким варіантом італійського театру Вітрувія, оскільки є саме храмом, а не театром» [15 а, с. 63].

Ніконійський жертвник, як видно з опису, наведеного вище, не має прями аналогії. Насамперед, він відрізняється розмірами та використанням у його конструкції сирцевої цегли. Коли і де з'явився цей тип жертвника і чи входив він до храмового комплексу, де храм був дерев'яним? Відповіді на ці питання, можливо, можна буде знайти при додаткових дослідженнях, у тому числі і польових.

Шар, що містить будівельні залишки та знахідки Ніконія перших століть нашої ери, починається відразу з сучасної денної поверхні. Він дуже

зруйнований під час вибірки каменю з будівель та глибокою оранкою. Територія городища до 1917 р. була відведена під індивідуальні виноградники селян с. Роксолани і піддавалася глибокій оранці на глибину 0,6 – 0,8 м [91, с. 12].

Перший дослідник Ніконія М. С. Синіцин зосередив свої роботи в західній частині городища, на межі збереженої верхньої тераси міста і нижньої тераси, що зсунулася на початку XX ст. у води лиману, на площі понад 1000 кв. м.

Будівельні залишки перших століть нашої ери збереглися фрагментарно, в основному, це скупчення каменів, незначні за розмірами кладки стін приміщень, фрагменти вимосток підлог у приміщеннях та двориків, ями господарського та культового призначення (див. додаток 47).

У північно-західній частині городища відкрито фрагменти фундаментів щонайменше чотирьох будинків. Здебільшого будинки цього часу були глинобитними на кам'яних фундаментах. Фундаменти частково розібрані, частково постраждали під час плантажної обробки території городища у новий час. Найкраще збереглися фундаменти будинку 1, на північно-західній околиці верхньої тераси міста, який був відкритий і описаний М. С. Синіциним [90, с. 200]. Будинок очевидно, складався з трьох приміщень. Майже повністю збереглися фундаменти середнього приміщення площею 25 кв. м. Кладка фундаментів складена з досить великих плит вапняку-черепашника, простір між якими забитий дрібним бутом на глинистому розчині сірувато-жовтого кольору (див. додаток 48). Кладка фундаментів однорядна, трьохшарова, при використанні особливо великих плит – двошарова. Печей або вогнищ у будинку не виявлено, але на користь його житлового призначення свідчать місцями підмазка глинобитної підлоги, що добре збереглася.

До цього будинку примикав будинок № 2, він мав з домом № 1 спільну стіну, північну. У центральному приміщенні будинку, в північно-західному кутку зберігся відгороджений відсік № 279. Аналогічні перегородки часто

зустрічаються в будинках перших століть н.е. і призначення їх дуже різне. Найчастіше вони призначалися для зберігання продовольчих запасів. Описуваний відсік містив велику кількість чистої золи, ймовірно, з осередку будинку. Зберігання золи всередині приміщення, у спеціально відведеному місці, може бути пов'язане з проявом культу вогню – культу шанування домашнього вогнища.

На південь і на схід від цих фундаментів відкриті менш значні окремі фрагменти фундаментів інших будинків. Можна відзначити розташований на південний схід фундамент кута наземного приміщення № 278. Збереглося від 6 до 8 рядів кладки заввишки 0,45-0,65 м. Північна стіна збереглася протяжністю 2 м, орієнтована з південного заходу на північний схід, ширина 0,45 м. Східний фундамент зберігся протягом 2,2 м у напрямку з північного заходу на південний схід, ширина його 0,55-0,6 м. Кладка фундаментів однорядна, трьохшарова [78 а, с. 230].

При дослідженні центральної частини міста на площі 500 кв. м також виявлено фрагменти кам'яних стін одно- та багатокамерних жител [74, с. 34].

Однокамерне приміщення було прямокутне у плані споруда площею близько 20 кв. м. Західна та південна стіни збереглися найкраще. Розміри західної стіни, що збереглася: довжина 4 м, ширина 0,4 м, найбільша висота (з трьох рядів каменів) 0,6 м. Західна стіна (№ 2) складена з рваного вапняку-черепашника світло-жовтого кольору, але зустрічаються прямокутні та полігональні плити з ранніх приміщень V-IV ст. до н.е. Кладка однорядна, двошарова спрямована з північного сходу на південний захід. Зв'язуючий матеріал – глиняний розчин товщиною 0,06 м. Південна стіна (№ 3) за будівельними прийомами та матеріалом аналогічна кладці (№ 2). Довжина її 4,5 м, ширина 0,4 м. Східна стіна (№ 4) збереглася протягом 3,8 м, переважно каміння з кладки цієї стіни вибрано. Окремі камені дозволяють визначити її напрямок та ширину. Північна стіна приміщення не збереглася. Розглянуте приміщення зведено на глинистій основі товщиною 0,2-0,3 м, яка добре збереглося лише під кладками стін № 2 та 3 [74, с. 35].

На захід від приміщення № 1 відкрито стіну № 6, яку автор розкопок прийняв за залишки вимостки. Стіна № 6 простежується довжиною у 12,5 м, ширина – 0,8-0,1 м. При вибірці каменю в новий час, значна кількість каміння сповзла вниз і лежала в один шар, що дозволило А. Г. Загинайло визначити її як вулицю [27, с. 198]. Підшва стіни знаходиться на сірій глинистій основі.

На північ від стіни № 6 відкрито багатокамерне приміщення, частково збереглися залишки чотирьох приміщень площею близько 46 кв. Найкраще збереглося північно-західне приміщення. Повністю відкрита його східна стіна довжиною 4,5 м, шириною 0,4 м, висотою 0,15-0,3 м. Кладка двошарова, складена з каменів вапняку-черепашника [78 а, с. 231].

Південна стіна виявлена протяжністю 2 м. Від північної стіни знайдено лише окреме каміння. Орієнтовна площа північно-західного приміщення 12 кв. м. Інші приміщення збереглися гірше. Підлога не простежена. Конструктивні особливості перекриттів та даху встановити не можна. Можна тільки припустити, що дах був односхилий, у деяких випадках двосхилий, покритий соломною або очеретом. Подібні будинки перших століть н.е. відомі в Ілураті, Семенівці і Танаїсі [59, с. 56, 73, 81]. У районі відкритих стін приміщень знайдено шматки обпаленої обмазки вогнища діаметром до 1 м.

На захід від приміщень № 28 відкриті залишки кам'яної вимостки дворика № 29. Окремі ділянки вимостки розміром 2х1,5 м та 2,5х1,5 м з плоского каміння вапняку-черепашника 0,4х0,5 м та дрібніших. Непотривожене каміння лежить на щільному сірувато-жовтому ґрунті товщиною до 0,4м.

Будівельні залишки перших століть н. були досліджені також у південно-західній частині міста. Кладка стіни № 223 простежується протяжністю 2 м, ширина 0,4 м. Кладка дволицева, більша частина її йде на нерозкриті ще площі міста. Серед окремих груп каміння збереглися два кам'яні вогнища (див. джодаток №). Вогнище № 234 у плані майже кругле, діаметром 0,8 м, відноситься до типу відкритих вогнищ. Його під огорожений кам'яними плитками, поставленими на ребро [78 а, с. 232].

Плитки укладені на шар глини, під ним була річкова галька і уламки кераміки ретельно укладені горизонтально, тобто було створено вогнетривкий шар. Від другого вогнища № 236 збереглася лише центральна частина поду. Під викладеними плоскими кам'яними плитками, під якими був шар глини, шар річкової гальки та уламків кераміки. Поруч з кам'яними вогнищами існували вогнища глиняні з невисокими бортиками. Під ними також були шари річкової гальки і черепків. Фрагменти глиняних вогнищ зустрічаються по всьому городищу [78 а, 233].

Погано збереглося приміщення № 304 (див. додаток 50). Можна за збереженням відзначити кладку № 367 (див. додаток 51), яка простежується у напрямку з північного сходу на південний захід протяжністю 4,2 м, ширина її 0,5 м. В основному стіна складена з каменів вапняку-черепашника зі слідами слабого підтесування, але поруч із ними зустрічаються добре оброблені плити з ранніх споруд V-III ст. до н.е. Розміри каміння: 0,5x0,4; 0,5x0,3; 0,4x0,2; 0,2x0,2 м і дрібніші [78 а, 233].

Кладка № 368 простежується з північного сходу на південний захід з перервами протяжністю 4,2 м. Від центральної частини кладки збереглося окреме каміння. Кладка дволицева, шириною 0,5 м. Збереглося п'ять рядів кладки, висотою 0,7 м. Кладка складена на глинистому розчині з каменів вапняку-черепашника зі слідами підтески. Розміри каміння: 0,5x0,6; 0,5x0,4; 0,4x0,2 м. Ці камені лежать в основі кладки, верхні ряди менших розмірів: 0,3x0,4; 0,3x0,3; 0,2x0,5; 0,2x0,3 м і дрібніші. Між камінням багато дрібного буту.

За відкритими та дослідженими залишками будинків у Ніконії можна припустити, що їх площі були не менше 240 кв. м, будинки безордерні. Досі на території міста не відомо жодного підвального приміщення перших століть н.е.

Незважаючи на фрагментарність будівельних залишків перших століть нашої ери в Ніконії, слід зазначити, що місто було забудоване житловими

будинками. Для спорудження ніконійських будинків використовувалися такі будівельні матеріали: камінь, цегла, сирі, глина, пісок.

Дерево використовувалося для влаштування перекриттів, конструкцій дахів, вікон і дверей. Глина широко застосовувалася як будівельний матеріал. З неї виготовляли цеглу, штукатурили стіни, утеплювали перекриття, обмашували підлогу. Глина також була основним з'єднуючим матеріалом при кладці кам'яних та сирцевих стін. Ніконійським будинкам притаманна неправильність конфігурації, деяка недбалість у розбивці на місцевості [78 а, с. 234].

Петрографічне вивчення каменю Ніконія було зроблено В. Ф. Петрунем [77 а]. Він дійшов висновку, що у Ніконії широке застосування знайшли вапняки, пісковики, і навіть камені егейського походження, які часто використовувалися в кладках перших століть н.е. повторно. Вони видобувалися з кладок будинків V – III ст. до н.е. [77 а, с. 140]

Фрагментарність будівельних решток перших століть н.е. не дозволяє на даний час уточнити планування та характер забудови Ніконія, але ця ж фрагментарність його будівельних решток перших століть н.е. дозволяє відзначити, що місто було щільно забудоване житловими безордерними та безпідвальними будинками, площі яких становили не менше 240 кв. м кожен. Для спорудження ніконійських будинків використовувалися: камінь, сирець, дерево, глина, пісок, причому в перші століття н.е. камінь часто використовувався повторно з кладок будинків V – III ст. до н.е.

ВИСНОВКИ

Аналіз опрацьованих джерел та літератури дає можливість зробити ряд узагальнюючих висновків.

Археологічні джерела дають можливість уявити античну Ольвію догетського часу: її оборонні стіни і вежі, що не раз зазнали натиску ворогів, скромні за невеликим винятком житлові будинки в один-два поверхи, вузькі одноманітні вулиці та ошатний у порівнянні з ними центр традиційною агорою та двома теменосами, де, за загальноеллінським звичаєм, щодня бував кожен громадянин.

Громадянська община міста дбала про будівництво громадських будівель, храмів та вівтарів, про прикрашання міста скульптурами. Для цього наймали досвідчених архітекторів та скульпторів з різних міст Еллади. Спочатку це були іонійці, переважно мілетяни, у V-IV ст. до н.е. їхнє місце зайняли афіняни, а в період еллінізму з'явилися твори майстрів з острова Родос, з Олександрії, а потім з Пергама. Ольвія постає перед нами порівняно невеликим провінційним еллінським містом з усіма традиційними будинками, природно, скромнішими, ніж у великих полісах Еллади.

Ольвійське населення жило як у власних, так і найманих будинках. Причому власним житлом володіла більшість громадян Ольвії. Деякі їх здавали частину своїх володінь. Кімнати наймали приїжджі, ремісники для майстерень та лавок, представники вільного, але нерівноправного населення міста. Дохід від здачі будинку вважався цілком гідним громадянина. Отже, з V ст. до н.е. ольвіюполіти жили в таких же будинках, які будувалися в інших грецьких містах. Ольвійські будинки відрізнялися лише наявністю житлових підвальних приміщень, що виникли внаслідок пристосування житла до суворішого, ніж у Елладі, клімату Північного Причорномор'я. Усі існуючі відомості про інтер'єр ольвійських будинків свідчать про його типово грецький характер. Для будівництва та оздоблення найбагатших будинків

запрошували майстрів з інших міст, але більшість будівель споруджували місцевими силами.

В історії житлового будівництва Березані можна виділити декілька періодів, для яких були характерні певні особливості.

Впродовж першого періоду (останнє десятиліття VII – третя чверть VI ст. до н.е.) здійснювалось будівництво виключно заглиблених в землю жител. Також для даного періоду двохетапне формування планувальної структури землянкового будівництва і ускладнення просторової організації Березані – виділення житлової і господарської зон із збереженням нерегламентованого характеру забудови в цілому.

В другий період (кінець третьої чверті VI – перша половина IV ст. до н.е.) відбувається будівництво наземного сирцево-кам'яних будинків типових античних планувальних схем, витіснення землянної забудови на околиці поселення. Також для цього періоду характерне складання регулярної вуличної мережі. Відбувається формування поселенської структури міського типу. На другому етапі, що розпочався наприкінці першої третини V ст. до н.е., відбувається різке скорочення площі наземної забудови при збереженні нею попередніх принципів міського планування. Також відбувається відродження землянкового будівництва в нових, більш передових в технологічному відношенні формах, тим не менш просторово невпорядкованих.

В третій період (друга чверть IV – III ст. до н.е.) відбувається повільне згасання життя на Березані, поступовий спад будівельного виробництва, представленого виключно наземними будинками. Поселенська структура Березані стає подібною до просторової організації аграрного висілка.

Під час четвертого періоду (друга половина II – перша половина III ст. н.е.) простежується останній сплеск будівництва в античній Березані, представлений як наземним, так і землянковим житловим будівництвом. Для цього періоду характерна суцільна невпорядкована забудова північного та східного узбережжя острова.

В Нижньому Подністров'ї в Ніконії у другій половині VI - першої половини V ст. до н.е. можна виділити напівземлянки, споруджені дещо пізніше. Вони споруджувались на місці ям-зерносховищ, що функціонували в більш ранній час. Земля з закладеного під землянку котлована слугувала для забутовки ями. Такий спосіб засипки господарських ям, що втратили свою функціональність, зустрічається в Ніконії і в більш пізній ачс. Це пояснюється, очевидно, необхідністю розширення житлової площі в межах однієї ділянки, що відбувалося через певний проміжок часу, можливість, навіть через п'ятдесят років. Житлове будівництво грецьких преселенців демонструє, що вони були однорідними як і в соціально-економічному, так і в правовому відношенні. Розміри таких приміщень, розраховані на двох-трьох, максимум на п'ятьох чоловік.

Досліджені в Ніконії житла дають можливість зробити висновок, що вони подібні до жител в Ольвії і Нижнього Побужжя і датуються також VI-**V ст.** до н.е. Землянкове будівництво є типовим для району Південно-Східної Європи. Впродовж тисячоліть воно було одним з традиційних видів будівництва, цілком не характерного для материкової Греції і Малої Азії, де відомі тільки окремі приклади облаштування загиблених споруд.

Наземні частини будинків другої половини V – першої чверті **IV ст.** до н.е. збереглися в дуже фрагментарному вигляді. Це насамперед частини стін з каменю, що дозволяють припустити, що площа наземних приміщень становила не менше 25-30 кв. м. Друга – третя чверть **IV ст.** до н.е. – період інтенсивного будівництва в Ніконії. Продовжує функціонувати частина кам'яних підвальних приміщень, побудованих у V ст. до н.е., але поряд з ними у всіх районах міста споруджуються нові.

Характерною особливістю будівництва у Ніконії IV ст. до н.е., в порівнянні з попереднім часом, є використання як фундаментів житлових будинків субструкцій або шарових основ. Вони дійшли до нас у кращому стані, ніж інші будівельні залишки, так як побудовані з шарів чистого лесу і темних золотистих шарів, що чергуються, матеріалу непридатного для

вторинного використання. Фрагменти субструкцій відкриті по всій площі городищ.

В останній третині IV ст. до н.е. катастрофа, що вибухнула в Ніконії, привела до значних пожеж та руйнувань. Постраждали, головним чином, наземні приміщення, які незабаром було відновлено, збудовано нові. Найменше постраждали підвальні приміщення, вони продовжували функціонувати до середини III ст. до н. е., коли населення покинуло місто.

Майже через три століття місто було відновлено. Будівельні залишки перших століть н.е. збереглися дуже погано. Городище протягом кількох століть служило каменоломнею для сусідніх з ним населених пунктів. На всіх ділянках городища відкриті фрагменти кам'яних стін, вимостки двориків та вулиць, вогнища. Все це дозволяє зробити висновок, що і в цей період площа будинків доходила до 200 кв.м, а іноді була й більшою.

Фрагментарність будівельних решток перших століть н.е. не дозволяє на даний час уточнити планування та характер забудови Ніконія, але ця ж фрагментарність його будівельних решток перших століть н.е. дозволяє відзначити, що місто було щільно забудоване житловими безордерними та безпідвальними будинками, площі яких становили не менше 240 кв. м кожен. Для спорудження ніконійських будинків використовувалися: камінь, сирець, дерево, глина, пісок, причому в перші століття н.е. камінь часто використовувався повторно з кладок будинків V – III ст. до н.е.

Таким чином, у різні культурно-історичні періоди життя Ніконія облаштування будинків та будівельні прийоми мало відрізнялися один від **ОДНОГО**.

Цитати

Цитати

11

- 1 «мистецтво, без якого ніяк не можна обійтися і яке приносить користь, поєднану з насолодою та гідністю»
- 2 «весь ґрунт усіяний уламками кераміки, білого мармуру та зеленого каменю»
- 3 «скупчення кухонних залишків»
- 4 "відшукання древнього поселення"
- 5 «немає жодних підстав ставити під сумнів визначення вчених, які ототожили городище біля с. Роксолани зі стародавнім Ніконієм»
- 6 «...можна вважати встановленим, - читаємо у історико-археологічному нарисі «Стародавнє місто Тіра», - що на східному березі останнього вже у VI ст. до н.е. склалося грецьке поселення міського типу біля північної околиці села Роксолани - мабуть, місто Ніконій або Ніконія античних джерел»
- 7 «дивовижна на вигляд і захисниця всіх громадян під час війни»
- 8 «щоб під час негоди злива не могла проникнути всередину»
- 9 «Пракситель афінянин виготовив»
- 10 «...в основі останнього лежала схема, якщо не ідентична, то дуже подібна до варіанта розмітки грецького театру»
- 11 «Він бездоганний, навіть у порівнянні з грецьким варіантом італійського театру Вітрувія, оскільки є саме храмом, а не театром»

Вилучення

Вилучення

101

http://lawdiss.org.ua/aref/cult.htm	2 джерела	0.07%
https://refdb.ru/look/1446841-pall.html		0.07%
http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/6475/1/dysertatsia_dzhuska.pdf		0.07%
http://history.chdu.edu.ua/article/view/48010/44215		0.06%
https://stud-baza.ru/dekorativno-prikladne-mistetstvo-kursovaya-rabota-kultura-i-iskusstvo	22 джерела	0.06%
http://fmi.org.ua/docs/magistr_alg_geom.doc	11 джерел	0.05%
http://www.chnu.edu.ua/res/chnu.edu.ua/gradinf/2014/programa_vstupnyh_vyprobuvan/5-mag/Grunt_mag.doc	19 джерел	0.04%
http://www.interrel.chnu.edu.ua/res/interrel/2008.doc		0.04%
http://vospitatel.ucoz.ua/5/uroki_11_kl.doc		0.03%
http://www.interrel.chnu.edu.ua/res/interrel/2007.doc		0.03%
https://geo.knu.ua/old/images/doc_file/navch_lit/kafedra_ekonom_lit/Zaxvor_zdorovia.pdf	4 джерела	0.03%
http://referat-ok.com.ua/work/bezpeka-moreplavstva	30 джерел	0.03%
https://natasheshka.wordpress.com/category/uncategorized	6 джерел	0.03%
http://www.chnu.edu.ua/res/chnu.edu.ua/infpack/spec/physcult/physcult_zdorov_ludyny.pdf		0.03%

Вилучення по Бібліотеці акаунту

496

Максимюк	ID файлу: 1009405484	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	133 джерела	0.17%
hist_2019_045	ID файлу: 1000109346	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	136 джерела	0.16%
Овчар	ID файлу: 1009405354	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	5 джерела	0.16%
Сімаченко	ID файлу: 1005704637	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	8 джерела	0.15%
hist_2020_006.pdf	ID файлу: EF-100000155362	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	22 джерела	0.15%

Табарану_магістерська_чорновий	ID файлу: 1009473276	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	8 Джерело	0.15%
hist_2019_138	ID файлу: 1000092578	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	40 Джерело	0.15%
hist_2019_080	ID файлу: 1000109347	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.12%
Студентська робота	ID файлу: 1009526558	Навчальний заклад: Lviv Polytechnic National University		0.08%
hist_2019_122	ID файлу: 1000092572	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	20 Джерело	0.12%
educ_2019_080	ID файлу: 1000066371	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.11%
hist_2020_040.pdf	ID файлу: EF-100000155395	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	17 Джерело	0.09%
hist_2020_011.pdf	ID файлу: EF-100000155367	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	4 Джерело	0.09%
Студентська робота	ID файлу: 1008398688	Навчальний заклад: Taras Shevchenko National University of Kyiv	7 Джерело	0.07%
Студентська робота	ID файлу: 1000054903	Навчальний заклад: National University of Water Management and Environmental Engineering		0.07%
Студентська робота	ID файлу: 1000480758	Навчальний заклад: National University of Life and Environmental Sciences	7 Джерело	0.07%
educ_2017_070.pdf	ID файлу: EF-100000002658	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.06%
hist_2009_053.pdf	ID файлу: EF-7160	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.05%
hist_2020_021.pdf	ID файлу: EF-100000155376	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.03%
Студентська робота	ID файлу: 11293646	Навчальний заклад: Vinnytsia State Pedagogical University		0.03%
ibch_2015_190.pdf	ID файлу: EF-19600	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	25 Джерело	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1002987505	Навчальний заклад: Taras Shevchenko National University of Kyiv		0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1005776396	Навчальний заклад: National University of Water Management and Environmental Engineering		0.03%
Студентська робота	ID файлу: 3607682	Навчальний заклад: National University of Water Management and Environmental Engineering	53 Джерело	0.03%
Студентська робота	ID файлу: 5801332	Навчальний заклад: Izmail State University of Humanities		0.03%